

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Cilt, IX. Sayı: 1-2

Mart-Haziran 1951

TÜRK - İNGİLİZ MÜNASEBETİNİN İLK YILLARI

ORHAN BURİAN

Tarihte İngiltere'nin tek bir devlet, İngilizlerin tek bir millet olarak kati toplanma asrı on altıncı asırdır. Bu hadisenin siyasi, içtimai, iktisadi sebeplerini sıralarken unutulmaması gereken mühim bir sebep de o asır boyunca İngiltere'nin başında büyük bir hükümdar ailesi bulunmuş olmasıdır. Bu aile de Tudor hanedanıdır. Tebaalarının gönlünden geçen meyiller kadar Avrupa havasında çarpışmakta olan fikir ve ihtiraslardan da hisse kapmakta usta olan bu hükümdarlar, hele sonuncuları ve en büyükleri Elizabeth, İngiliz bütünlüğünün haklı olarak kurucusu sayılır. Hakkına ziraatında, sanayiinde, ticaretinde kısacası işinde; dilinde, edebiyatında, (resminde değilse bile) musikisinde, raksında kısacası zevkinde; meclisinde, mahkemesinde, kilisesinde, hattâ korsanlığında İngilizliğini en büyük şeref diye telkin eden Tudor'lar ve hususiyle Elizabeth olmuştur.

Bugünkü İngiltere'nin karakterini üç buçuk asır önce tespit eden Elizabeth yalnız memleketinin iç hayatını düzene koymak bakımından değil, dış münasebetlerini terazilemek bakımından da on altıncı asrın ikinci yarısında Avrupa'da hüküm süren bütün çağdaşlarına üstün bir hükümdardır — tıpkı Kanuni'nin asrın ilk yarısında olduğu gibi. Bugün bakınca Elizabeth'in siyaseti, iktidarlı devlet adamlarının yardımıyla, içerde kuvvetli bir merkezîyet sistemini vücade getirirken dışarda da katolik devletlere karşı bir cephe kurmak olarak gözüküyor. Ama o nasıl devlet idaresinde direktifi hep meclisinden yani halkından aldığına ısrar etmişse, öylece devletler - arası münasebetlerinde de — zaferden emin oluncaya kadar — hep tarafsız görünmekten ayrılmamıştır. Böylelikle ki halkına da, şahısları için çalışırken sade şahıslarını düşünmeyip İngiltere'yi de

düşünmek heyecanını aşıladı. Hawkins'in Amerika'ya zenci aşırın ırgatçılığı kadar Spenser'in insanlık meziyetlerini destanlaştıran şairliği, Türkiye Kumpanyasının Halep'teki tüccarlığı kadar Drake'in Şili yağmasındaki gemiciliği de Elizabeth'e kul köle idi. Elizabeth'in günlerinde, kendi başına bile olsa, her İngilizin arkasında İngiltere'yi görmek, her İngiliz topluluğunun yerleştiği ülkede İngiliz imparatorluğunun temellerinin atıldığını düşünmek, bu sebepledir ki, yanlış olmaz.

Türk - İngiliz münasebetlerinin başlangıcı, hattâ aşağı yukarı ilk iki yüz senesi de, ancak bu esas kavrandıktan sonra anlaşılabilir. Yoksa Türk - İngiliz münasebeti yerine sadece bir kaç adamın tek başına gösterdiği gayretten, bir kumpanyanın kazancı için giriştiği mücadeleden fazla bir şey görememek tehlikesi vardır. Ancak, zihni yalnız bu bakımdan ayarlamak yetiştirmez ; çünkü Osmanlı imparatorluğu daha o zamanlardan Avrupa devletlerinin menfaatlerinin çarpıştığı bir meydan olmağa başlıyordu. Onun için, herhangi bir Avrupa memleketinin Türklerle olan münasebetinin araştırılmasından önce, Osmanlı imparatorluğu karşısında bütün Avrupa'nın toplu bir manzarasının göz önüne getirilmesi gerekir.

On altıncı asır sonlarında henüz ne şark, ne şimal Avrupa'sı ne de orta Avrupa taazzuv etmiş olduğuna göre Avrupa'yı Akdeniz havzasına inhisar ettirmek yanlış görülmemelidir. Böyle düşünmekle dışarda bırakılan tek mühim memleket İngiltere olur —ki bir zaman sonra ona Hollanda'yı da katmak gerekecektir. Mukaddes Roma imparatorluğu, ötekilerine bakılırsa daha *amorphe* olarak, bu Avrupa'nın ortasında yayılmaktadır. Hattâ denebilir ki : İmparatorlukla, bünyece onun gibi yamalı olan İtalya Avrupa'yı doğu ve batı parçalarına bölüyorsa, doğu Avrupa hemen tamamıyla Türk hakimiyetindedir ; batı Avrupa da İspanya, Fransa, İngiltere'den ibarettir. Bu Avrupa'nın, her bir kısmında kendini başka yoldan gösteren tek gayesi şöylece hulâsa edilebilir : kuvvetini ve zenginliğini arttırmak. İlk yahut Ortaçağdaki toplulukların da gayesi bundan başka birşey değildi ; hattâ bütün içtimaî toplulukların gayesi ancak budur. Yalnız, bu gayeye erişmek için tutulan yollar çağına göre değişik olmuştur. Kuvvetlenip zenginlemek için Yeniçağ Avrupa'sının kendine bulduğu yol da milletler arası ticaret oldu. İtalya devletçikleri, peşlerinden Fransa ile İspanya ; Hansa devletçikleri, peşlerinden İngiltere ile Hollanda mallarını yabancı pazarlarda satmayı siyasetlerinin başı haline getirdiler. Taşıma vasıtalarının elverişli, yolların emniyetli olmayışı bu memleketleri kara yolundan daha çok deniz yolunu kullanmağa zorluyordu. Bu deniz yolu da çoğu Akdeniz'den geçmekteydi. Çünkü, Amerika'lara ötekilerden önce yerleşmiş olan İspanyollarla Portekizler oraların ticaretini ellerine almışlar, ayrıca Portekiz Afrika cenubundan dolaşan yolu tutmuştu. Geri kalan tüccar devletlere iki iş düşüyordu. Birincisi : evelki çağların miras bıraktığı en büyük pazar olan Uzak Doğu'ya varmak üzere, İspanyollarla Portekizlerin elleindeki yollardan daha başka bir yol bulmak. İkincisi : Akdeniz havzasının

yarısından fazlası elinde bulunan Osmanlı imparatorluğu ile ticarete girişmek ; hem böylece şarkın eski kervan yollarının da hiç değilse ağızlarında, yani İstanbul'da Halep'de İskenderiye'de bulunmak. Fransa, İtalya devletçiklerinin örneğinden ayrılmayarak, bunların ikincisini benimsemiş : dikkatini Akdeniz'le Osmanlı İmparatorluğu üzerinde toplamıştır. İngiltere ise önce ilk, daha sonra ikinci hal çaresini denemiştir.¹

Uzak Doğu'ya varmak için İngiltere iki istikamette araştırmalara çıktı : garp şimaline doğru, sonra da şark şimaline. İlk araştırma Columbus ile çağdaştır ; John Cabot'un, Yedi Hitay Şehrine ve Hindistan'a götüreceği yolu, garp şimalinden dolaşarak bulmak için denize açılması 1497 yılındadır. Bu araştırma İngiltere'ye yalnız Labrador'u ve Kanada'nın batı kıyılarını kazandırmakla kaldı. Daha sonra Frobisher ve Davis de, İngiltere için şimal Amerika'sında yeni topraklar ele geçirmekle beraber, garp şimalinden geçen Hindistan yolunu bulamadılar. İngilizler bir zaman da ümitlerini şark şimalinden bir yol bulmağa bağladılar. Chancellor 1553 yılında İskandinavya'yı dolanıp Beyazdeniz'den Rusya'ya girerek Moskova'ya kadar vardı. Ama bu yolun da, İngiltere'ye Rusya pazarını kazandırmak ve Moskova Kumpanyasını kurdurmaktan fazla bir faydası olmadı. Hernekadar bu kumpanyanın mümessili Anthony Jenkinson, Kazvin ve Buhara'ya uzanarak, İran'ın da İngiliz pazarları arasına girmesine yol açıtıysa da² çok geçmeden Türkiye ile İran arasında çıkan uzun harb bu kısımdaki ticareti durdurdu.

Böyle olunca, İngiltere'nin Uzak Doğu ile alışverişi için Osmanlı imparatorluğundan geçen doğu yolu kalıyordu. Bu demektir ki, on altıncı asır sonunda gerek Osmanlı doğu Avrupası gerek Hindistan ile ticaret ihtiyacı İngilizleri Türkün kapısına getirmişti.³ Burada İngilizler kendilerinden önce davranmış olanlarla karşılaştılar : Venediklilerle Fransızlar. İngiltere'nin gelişini bilhassa Fransa mücadelesiz karşılayamazdı ; çünkü, eskidenberi imtiyazlı olan Venedik gemileri bir tarafa, İmparatorluğa gelen bütün yabancı gemiler Fransa himayesindeydi.⁴ İngiltere şimdi bu kazanca ortak çıkacaktı. Fakat Osmanlı devletinin başka niyette oluşu ve, "Bize her dost olanla dostuz," iddiasında ısrar edişi Fransız inhisarını sona erdirdi. Böylece İngiltere de, bin beş yüz seksenlerden başlayarak, Osmanlı

¹ Sonunda, Raymond ile Lancaster'm seyahatlerinden faydalanarak, cenubî Afrika yolunda karar kılmış ; Doğu Hindistan Kumpanyası o yoldan geçerek Hindistan imparatorluğunun temellerini atmıştır,

² Cesare Fredericke adlı bir İtalyan seyyahı, 1560 tarihlerinde, "Her sene İran'dan Çin'e bir kervan kalkar," diyor. Hakluyt, III, 233.

³ "Trade which is the grand Interest that hath engaged England to a Communication, and Correspondence, vith these remote parts...", Rycout, *The Hisory of the Turkish Empire, the Memoires of Paul Rycout, To the Reader.*

⁴ "All strangers which come to traffitjue there (i. e. Alexandria), except the Venetian, are under the French Consull...", Hakluyt, III, 169 : Cunningham, *Growth of English Industry and Commerce*, II, 251.

devletiyle temasta bulunan devletler arasına girdi.⁵ Bir başlangıç noktası tespit ettikten sonra bu temasın nasıl genişlediğini incelerken ilk kendini gösteren başkalık Türk - İngiliz münasebetinin, zannedileceği gibi bir devletler münasebeti olmayıp, resmî görünüşte *hususî* bir münasebet olduğudur. Çünkü, aslında Osmanlı imparatorluğu ile temasa geçen İngiltere devleti değil, Türkiye Kumpanyası adlı bir ticaret birliği olmuştur. Onun için, herşeyden önce, böyle siyasî bir vazifeyi üstüne alıp iki yüz senelik bir zaman devam ettiren kumpanyanın kendisini tanımak zarureti vardır. Kaldı ki İmparatorlukla bu kumpanya arasında geçenler, yukarda dendiği gibi, Türk - İngiliz münasebetinin ta kendisidir.

* * *

İngilizler yabancı memleketlerle on altıncı asırda, ilk defa büyük ölçüde olmak üzere, ticarete giriştikleri zaman gördüler ki bu işleri her tacir kendi başına yürütmeye çalışmaktansa bir çok tacir bir araya gelerek yürütürse hem daha emniyetli, hem daha kazançlı oluyor. Daha emniyetli oluyor, çünkü : devlet donanmalarının hemen hemen bilinmediği o zamanlarda denizleri haraca kesen korsanlara karşı bir kaç geminin bir arada korunması tek bir geminin korunmasından daha iyi bir netice vermektedir. Daha kazançlı oluyor, çünkü : böylelikle hem yabancı memleketlerde geniş tesislere girişilebilmekte, hem de İngiliz hükümetinden daha geniş imtiyazlar alınabilmektedir. İşte, büyük "İngiliz Fermanlı Kumpanyaları English Chartered Companies,, bu düşünceyle kuruldu. Ancak, fermanlı kumpanyalar ne on altıncı asrın ne de İngiltere'nin bulunduğu bir ticaret birliği şeklidir ; çok önceden bu çeşit birlikler kurulagelmişti. İngiltere'deki eski örneklerinin en mühimi, hemen hemen iki yüz sene İngiliz yününün Flander'de işlenmesi ve İngiliz yünlünün Antwerp'ten bütün Avrupa'ya yayılması işini elinde tutan Merchant Adventurers kumpanyasıdır. On

⁵ Bu münasebet hakkında bizde hiçbir tetkik yoktur. Yalnız, "Fusulü Mütenevvia,, adlı bir sıra risale sahibi Halil Halit, İstanbul'da 1326 tarihinde Ahmet İhsan Matbaasında bastırıldığı, onbeş sayfalık, iki numaralı risalesini "Türkler ile İngilizlerin ilk teması,, mevzuuna ayırmış. Bu teması, 1396 tarihinde Niğbolu muharebesine —daha sonra Dördüncü Henry adıyla İngiltere tahtına çıkan— Bolingbroke'un bin askerle gelişinin teşkil ettiğini belirttikten sonra, hıristiyanlar bozulunca lordun Tuna üzerindeki bir Venedik gemisine binip kaçtığını ; bir daha da, Elizabeth günlerine kadar, iki devlet arasında anılmağa değer bir temas olmadığını söyleyerek "Bu münasebatın tarihi ayrıca tetkik ve muhakeme edilmek memuldür," diye risalesini bitiriyor. Aynı mevzu ile ilişkisi olan ikinci, ve çok daha mühim, risale Ahmet Refik'in "Türkler ve Kraliçe Elizabet,, başlığı ile İstanbul'da 1932 tarihinde çıkardığı yirmi dokuz sayfalık risaledir. Başlığın hemen altında 1200 - 1255 tarihleri yazılı ise de neyi ifade etmektedirler, anlıyamadım. Bu risalede, pek dikkatle yazılmadığı görülen on üç sayfalık bir önsözden sonra (ki araya beş resim de konmuştur) hazinei evraktan 14 vesikanın sureti verilmiştir. (Bunların üçü, 2 : 13 : 14 numaralıları, çok daha önce *T. O. E. M.* nın 13 sayılı cüzünde Saffet bey tarafından neşredilmişti.) Asılları ile karşılaştıramadımsa da bu vesikalardan çok faydalandım. Hammer, üzerinde durduğum bu on onbeş senelik Türk- İngiliz münasebetini bir sahife (VII, 134) içine sıkıştırır ve çok karıştırır.

altıncı asırda kurulan Moskova, Venedik, Türkiye, Doğu Hindistan .. kumpanyalarının hemen hepsinin bu kumpanya âzasından biri yahut birkaçıyla ilişiği daima bulunabilir. Zaten bu sonraki kumpanyaların pazarlarına götürdükleri başlıca mal da yünlü kumaştı. Dönüşte ise, o memleketin verimine göre, ipek pamuk kürk yahut baharat getirirlerdi. İngiltere'nin onlardan kazancı bu kadarla kalmadı: on altıncı asırda kurulan ve Uzak Doğu ticaretiyle uğraşan kumpanyalar sayesinde doğuda; on yedinci asırda kurulan ve şimal Amerikası ticaretiyle uğraşan kumpanyalar sayesinde de batıda devlet hükümrânlığına başladı. Bu yerlerin ticaret pazarları olmaktan çıkıp siyasî cüzler halinde görünüşü ancak on sekizinci asır sonlarındadır ama, aslında, denizler aşırı topraklarda Anglo-Sakson hâkimiyetinin temelini Elizabeth'in günlerinde ve fermanlı kumpanyalarının gayretinde aramak gerekir.

Bu kumpanyalar bünye bakımından eş değillerdi. Başlıca iki örnek üzere gözüküyorlar : azası kumpanyanın seferlerine, masrafı da kazancı da zararı da kendine ait olmak üzere katılan *regulated* kumpanyalar ; âzası mal birleştiren, sonra birleştirdiği nispette seferlerin masrafını da kazancını da zararını da bölüşen *joint-stock* kumpanyalar. Yakın yerler ticaretinde birinci şekil ; büyük sermaye ve uzun zaman beklemek isteyen uzak yerler ticaretinde ikinci şekil hâkim olmuştur. Nasıl ki Venedik Kumpanyası *regulated* bir kumpanya olarak çalışabildiği halde Doğu Hindistan Kumpanyası kurulduktan az sonra *joint-stock* şeklini almıştır. İşte, Türkiye Kumpanyası, tarihî ehemmiyetteki bu on altıncı asır *joint-stock* kumpanyalarından biridir.

Türkiye ile İngiltere siyasî temaslar için birbirinden uzak sayıldıkları zamanlarda da İngiliz tacirleri İmparatorlukla alışveriş etmekteydiler. Bu temas on altıncı asrın başından itibaren. Önce İngilizlere İtalyan tacirleri aracılık ediyorlardı. Venedik, Floransa gibi İtalyan devletleri İmparatorluğun bir çok yerlerinden aldıkları malları kendi pazarlarında İngilizlere satarlardı. Zanta, Mesina, Livorno gibi ara pazarları böylece ehemmiyet kazandı. İngiliz tacirlerinin Akdeniz'de ilk toplu teşebbüsü Floransa devletinin ticaret merkezi Pisa'da bir ticarethane açmaları ile başlar. Buradaki ticaret, Floransalıların Mısır'dan İstanbul'dan getirdikleri mallar üzerine oluyordu. İngilizler bir taraftan da, henüz Osmanlı İmparatorluğuna girmemiş olan Girit gibi Sakız gibi⁶ yerlerle ticaretteydiler.⁷ Hattâ çok geçmeden, 1513 yılında, Sakız'da Baptista Justiniano adında bir Ceneviz taciri İngilizler için konsolosluk etmeğe başladı. Konsolosluk işi, gerek kendi müessesesine gerek diğer birçok tacirlere mümessillik etmekten fazla birşey değildi. 1530 yılından sonra bu işi —ilkleri Dionysius

⁶ Sakız'ın Cenevizlerden Türklerin eline büsbütün geçmesi 1566, Girit'in Venediklilerden alınması 1669 tarihindedir.

⁷ Hakluyt bu husus için Sir William Locke, Sir William Bowyer gibi bir kaç Londra'lı tüccarın eski kayıt defterlerini kaynak olarak gösterir : III, 2.

Harris olmak üzere— İngilizler kendileri görür oldu.⁸ Ama daha İstanbul'a kadar uzanmış değillerdi.

Osmanlı imparatorluğu ile doğrudan doğruya ticaret etmek üzere temasa gelen ilk İngiliz taciri Anthony Jenkinson'dır. On altıncı asır ortasında kurulan Moskova Kumpanyası âzasından olan bu adam 1553 yılında Kanunî'den aldığı fermanla, Venediklilere Fransızlara belbağlayıp resim vermekten kurtuldu, onlar gibi serbes ticaret etmek hakkını kazandı.⁹ Örneğinden faydalanmasını bilen çıkmadığı için Jenkinson'dan sonra İmparatorlukla vasıtasız alışveriş yine durdu ; yirmi sene kadar bir zaman İngilizler yine, teşkilâtsizlik yüzünden, bir üçüncü devlet himayesinde kaldılar, bir kısım kazançları ile o devleti zengin ededurdular.

Bu eziyetli ve zararlı vaziyetten kurtulmak için bir çare düşünüp ilk işe girişenler --sonradan Londra belediye reisi olup Sir unvanını alan— Edward Osborne ile ticaret arkadaşı Richard Staper'dır. Bunlar 1575 yılında iki adamlarını kara yoluyla İstanbul'a gönderdiler, vaziyeti öğrenip teşebbüslerine zemin hazırlattılar. Adamlarının biri İstanbul'da hattâ bir buçuk sene kadar kalarak, ilerde efendilerinin yollayacağı mümessilin iyi karşılanmasını emniyete aldı. İşte bundan sonradır ki, İstanbul'u oldukça tanımış bulunan bu adamın rehberliğinde William Harborne bir uşağı ile 1 temmuz 1578 tarihinde yola çıktı. İstanbul'a Sir Edward Osborne ile Richard Staper'ın mümessili olarak gidiyordu. Yolunu Hamburg, Lehistan, Eflâk, Buğdan'dan geçirek (ve o yerlerdeki beylerle tanışıp dost olarak) 28 ekim 1578 tarihinde İstanbul'a vardı. Yolda, Lehistan'a haber götürdükten sonra dönmekte olan Ahmet Çavuş'u da kafilesine almıştı.¹⁰

Harborne az zamanda kendini Türklere sevdirmiş olmalı ki padişah-tan hem temsil ettiği ticaret müessesesi için imtiyazlar, hem de kiralığeye yazılmış bir mektup alarak ertesi yaz İngiltere'ye döndü. Üçüncü Murat ile Elizabeth arasındaki mühim muhabereleleri açan bu ilk mektup 15 mart 1579 (16 muharrem 987) tarihlidir. Harborne'un ondan kendisine selâmlar dostluk temennileri getirdiğini söyledikten sonra³¹ karşılık selâmlarını gönderir; mümessilin isteği üzerine, her dostu açık olan bab-ı devletin

v

⁸ Cunningham, I, 493 - 494.

⁹ Hakluyt, III, 36 - 37.

¹⁰ Hakluyt, III, 51. Hammer (VII, 42) ve belli ki ondan alarak Ahmet Refik ("T. ve E.") William Harborne ile beraber Eduard Elborn, Richard Stapei adlı iki kişinin daha, kiralıçe Elizabeth'ten müzakere memuru olarak geldiğini yazar. Bu yanlıştır. Harborne kafilesi üç kişilikti, ama içlerinde Edward Osborne ile Richard Staper yoktu. Bu iki tacir kafilenin masrafını çekmişler, onların adına bazı kolaylıklar elde etsin diye Harborne'u göndermişlerdi. Kendileri Türkiye'ye hiç gelmediler. Henüz yetecek kadar delil bulamadım, fakat belki de Harborne, adı geçen iki tacirin sade mümessili değil aynı zamanda ortağıydı.

¹¹ Elizabeth'in padişaha haber filan göndermemiş olduğu, bütün işin Harborne'un ustaca bir oyunundan başka birşey olmadığı meydandadır.

o zamana kadar Fransa'ya, Venedik'e, Lehistan'a ve Avusturya'ya gösterildiği kolaylıkları bundan böyle mümessilin müessesesine de göstermek üzere gereken kimselere emir verdiğini bildirir.¹²

Bu cevap umulmadık derecede iyiydi. Londra'da öğrenilince yalnız öteki tacirlerle değil, hazinesine en esaslı geliri dış ticarettten temin eden Elizabeth'de de büyük bir alâka uyandırdı ; kıraliçeyi, bu sefer kendi müracaat ederek, üç tebaasına gösterilen lûtf-u şahaneye teşekkür ettikten sonra bu lûtfun bütün İngiliz tacirlerine gösterilmesini ricaya sevketti. Elizabeth, bu münasebetin iki taraf için de kazançlı olacağına işaret ederek, "Hükümdarlığımızda bol olan öyle şeyler var ki başka ülkelerde bulunmaz, onlarsız da edilmez, güç ve uzun yolculuklar bahasına da olsa herkes onları edinmeğe bakar," dedikten sonra, bunların alınıp satılmasının o zamana kadar aracı memleketleri zengin ettiğini, eğer padişah İngiliz tüccarına serbes ticaret izni verirse iki tarafın da kaybını nihayete erdireceğini söylüyor ; karşılık olarak kendisi de Türk tüccarına kolaylık göstermek¹³ ve padişaha dostlukta sadık kalmak vaidinde bulunuyordu. Ayrıca bir de istirhamı vardı : o zamana kadar esir edilip donanmaya forsa olarak verilmiş İngilizlerin azadedilmesini istiyordu.¹⁴ İngiltere için ilk ticaret imtiyazı işte Elizabeth'in bu müracaatı üzerine çıktı ; verilen "nişanı hümayun,, tarihi 988 rebiulâharı sonlarına (1580 haziranı başlarına) raslar.¹⁵ Osmanlı imparatorluğunu İngiltere'ye bağlayan kapitülâsyonların ilki olan bu ferman İngilizlere şu esaslı hakları vermekteydi :

¹² Bu namenin İngilizcesi : Hakluyt, III, 51 -52.

¹³ Türk tacirleri bu vaitten, İngilizlere nispetle, hemen hiç faydalanmadılar. Zaten Türkiye'de ticaret Yahudilerin, Venediklilerin, Fransızların, Cenevizlilerin elindeydi (Knolles, *The Generali Historie of the Turkes*, "A briefe discourse...", ; *Cambridge Modern History*, I, 102). "Nikola nam zimmî ve Ahmed nam bazirgânımız,, için verilen 18 Muharrem 988 tarihli namei hümayun (T. O. E. M. cüz 13, s. 820 ; Ahmet Refik, "XVI.", 7) ile "Arakil nam tacir,, için verilen 7 Ramazan 988 tarihli namei hümayun (Ahmet Refik, "T. ve E.", 19) dan anlaşılacağı üzere Kıraliçenin bu sözünden yalnız **bir** iki defa, saraya mal almağa giden tacirler için faydalanıldı. Vaziyet iki yüz sene kadar sonra da değişmemiş görünüyor. Şöyle ki : Sir James Porter gibi ticaret meselelerini iyi kavramış bir elçi, Osmanlı imparatorluğundan elde edilmiş olan kapitülâsyonların hiçbir esaslı *karşılığı* olmadığı, onun için çok dikkatli davranmak gerektiği ; her yıl çeşitli hediyeler vermek masrafına katlanmak, çaresiz kalmadıkça kapitülâsyonlara dayanıp hak iddia etmemek, hattâ bu arada ufak tefek zararlara göz yummak doğru olacağı fikrindedir (*Observations on the Religion, Lam, Government and Manners of the Turks*, 231 - 232).

¹⁴ Elizabeth'in, Londra limanına bağlı "Prudence,, gemisinin kaptanı Richard Stanley ile yolladığı 26 kasım. 1579 tarihli mektubu : Hakluyt, III, 54 -6.

¹⁵ Böylece Türklerle İngilizler arasında temas 1579 yılında başlamış oluyor. Hammer (VII, 263 haşiyesi) "Devleti Osmaniye ve İngiltere arasındaki münasebatı dostane 1581 senesindedir," derken hadiseleri geciktirmiş oluyor ; hele de Mezeray'nin yanlışını çıkarırken (VII, 42) kendisi daha büyük bir yanlışlık yapıyor : de Mezeray'nin verdiği 1579 tarihinde ilk İngiliz elçisi gelmemişse bile ilk mektuplaşma olmuştur ; halbuki Hammer'in verdiği 1581 tarihinde ne ilk elçi gelmiştir, ne de ilk defa mektuplaşılıyordu.

İngiliz tacirleri İmparatorluğun neresinde olursa olsun, "rüsümü âdiyyelerin virdüklerinden sonra,, emniyetle alışveriş etmeğe bırakılacak ; gidiş gelişleri serbes olacak ; karada denizde mal taşıyan nakil vasıtalarına zarar verilmeyecek ; "giderken ve gelürken rencberliklerinde¹⁶ iken bir tarikle esir olurlar ise o asıllar giru halâs,, edilecek ; ticaret gemilerine İmparatorluk iskelelerinde zorluk çıkarılmıyacak ; fırtınaya uğramışlarsa yardım edilecek ; herhangibir İngiliz taciri borçlu düşerse borcu ancak kendinden istenecek, "kifil olmayıcak ahar kimesne,, tutulmıyacak ; ölen olursa malı, vasiyetine göre, konsolos tarafından dağıtılacak, İngiliz tacirleri, tercümanları, konsolosları her türlü ticaret muamelelerini kadıya tescil ettirip hüccet alacaklar, "niza olursa hüccet ve sicille nazar olunub,, ona göre davramlacak ; aleyhlerinde "şahidi zor,, ile iş görülmiyecek ; İngiliz konsolosu herhangibir esirin İngiliz olduğunu söyleyip serbes bırakılmasını isterse, işin gerçeği araştırıldıktan sonra, esir koyuverilecek ; İmparatorluğa gelip yerleşen İngiliz tacirlerinden, evli de olsalar "ergen,, de olsalar, haraç istenmiyecek ; İskenderiye, Şam Trablusu, Cezair, Tunus, Garp Trablusu gibi yerlere gönderdikleri konsoloslar zorluğa uğramıyacak ; tercümanları başka yerde bulunuyorsa, fazla gecikmemek şartıyla, gelinceye kadar mühim meseleler bekletilecek ; "İngilterelünün biri biri ile nizâları olsa mezbur elçileri ve konsolosları âdetlerince,, fasledecekler¹⁷; bu ahitname tarihinden sonra denizde esir edilip satılan İngilizler —ilk satandan parası alınıp— henüz hıristiyansalar İngilizlere geri verilecek, müslüman olmuşsalar azadedilecekler ; Osmanlı donanması İngiliz tüccar gemilerine raslarsa onlara dokunmıyacak ; bu gemiler açık denizlerde olsun, iskelelerde olsun yollarından ahkonmıyacak ; ve, İngiltere kraliçesi bu ahide sadık kaldığı kadar padişahın kulları da ahitname hükümlerini yerine getirmeğe memur olacaklar idi.¹⁸

¹⁶ *Rençberlik* kelimesi bu anlamı ile bizim için yeni olsa gerek.

¹⁷ Lybyer (*The Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, 34 - 35) Osmanlıların, İmparatorlukta yerleşen yabancıları âdet ve kanunlarına göre idare olmağa bırakmalarını, kendi cemiyet hayatlarında kanunla dini daima aynı çerçeve içinde görmeğe alışmış olmalarına verir. Müslüman olmıyan toplulukları "Gün günden sade dinlerinde serbes bırakmakla kalmadılar ; kanunlarında ve, müslümanlarla ilişkisi olmadığı, kanunlarının tatbikinde de serbes bıraktılar," der.

¹⁸ Hem üç buçuk asırlık Türk - İngiliz münasebetinin, hem de Osmanlı imparatorluğunda İngiliz ticaretinin kilit taşı olan bu vesikanın Türkçe metnini veren Ahmet Refik ("T. ve E.", 19- 21) nişanı hümayunun son kısmı yazılmamış olduğu için, asıl tarihinden daha geç olduğunu zannetmiş. Halbuki metnin, herhalde Lâtincesinden İngiltere'de yapılan İngilizce tercümesi —ki oldukça serbes bir tercümedir ve küçük ayrıkları hep İngiltere lehinedir !— tamdır (Hakluyt, III, 57 - 61) ; İstanbul'da 988 Hicret ve 1580 Milât senesi Haziranı başlarında verildiğini bildirir. Bu bakımdan, Hammer (VII, 103) "İngiliz sefirlerine Fransız elçilerinin imtiyazatını temin eden cevapnamei padişahı 18 Mayıs 1583 tarihiyledir," derken yine yanılmıştır. Çünkü o tarihte imtiyaz çoktan verilmiş bulunuyordu ; olsa oba, başlangıçta raslanan bazı karışıklıklar yüzünden, tekit yollu bir hat yazılmıştır. Ancak, böyle bir tefsir için de kesin birşey söylemeğe imkân yok : Hammer, notunda andığı 18 Mayıs 1583 tarihli imtiyaz mektubu için ne bir hulâsa veriyor, ne de kaynak gösteriyor.

Padişah, bu imtiyazı verdikten az sonra, 14 cemaziulevvel 988 (27 haziran 1580) tarihinde yazdığı bir nameyle Elizabeth'in kendisine de "icazeti hümayunumuz virilmek reca eyledüğünüz ecilden hüsnü icazeti hümayunumuz erzanî buyrulub,, verildiğini bildirdi.¹⁹

Artık İngiltere de Osmanlı İmparatorluğu ile temasa geçiyor demektir. Padişah'tan gereken izin alındıktan sonra yapılacak iş, başlamak üzere olan ticarete İngiltere tarafından bir düzen vermektir. Elizabeth, memleket için çok mühim olan bu adımı kendinden çok önce tasarlıyan hattâ atanları çığneyip geçmedi ; ama herhalde bir miktar pazarlık ettikten sonra —çünkü oldukça geciktiği meydandadır²⁰ — 11 eylül 1581 tarihinde verdiği bir fermanla Edward Osborne ve Richard Staper'in Türkiye Kumpanyasını kurmalarına razı oldu.²¹ Bu ferman, Türklerle ticaretin başlamasının tamamıyla bu iki tacirin gayreti sayesinde olduğunu; onların "gizli ve emin vasıtalara başvurdukları kadar denizde karada her türlü tehlikeyi de göze alarak,, o zamana kadar düşünülmemiş bir işi gerçekleştirdiklerini ; her türlü masrafını, zahmetini çekerek hükümdarları adına da padişahın dostluğunu kazandıklarını takdirle belirtiyor ; ve, sayıları on ikiyi geçmemek üzere, aralarına istediklerini de ortak alarak, "Edward Osborne, Thomas Smith of London Esquier, Richard Staper, William Garret of London Merchants,, ile "bunların hizmetkârları, satıcıları, vekilleri olan kimselere,,²² bir ticaret birliği kurmak iznini veriyordu. Bu birlik, yedi sene, Osmanlı padişahının nüfuzu altında bulunan bütün ülkelerle ticareti elinde tutmak ve lüzumlu gördüğü surette düzenlemek hakkına sahip olacaktı. Bu hakka tecavüz eden tacir olursa gemisi de malı da zaptedilip hükümdarla Kumpanya arasında paylaşılacaktı.²³ Buna karşılık "Türkiye'deki elçilerin, konsolosların, tercümanların masrafını çekmek ; Türk hükümetiyle herhangi bir anlaşmazlıktan doğacak bütün zorlukları, kayıpları karşılamak,,²⁴ da Kumpanyaya düşüyordu. Bundan başka, Kumpanya

¹⁹ Ahmet Refik, "T. ve E.", 18.

²⁰ Padişaha karşı gecikmiş görünmek istemediği için olacak ki, 1581 ocağında tacir Cabriel Desiens eliyle yolladığı bir mektupta, İngiltere'deki dahilî karışıklıklar biter bitmez Türkiye'ye bir elçi göndereceğini bildirmiştir : Hammer, VII, 42. Bu dahilî karışıklıklar katoliklerin sabırsızlığı, cizvitlerin ayaklanması olsa gerek.

²¹ Hakluyt, III, 64-72.

²² Daha sonra Sir James Porter (363), herhalde Kumpanyanın iç nizamnamesini gözden geçirerek, bu âzalık vasıflarını şöylece tespit etmiştir : "Londra'nın en çok yirmi mil uzağında oturan tacirler, yahut büyük ailelerin ikinci evlâtları yahut ferman sahiplerinin hizmetinde olup hemşehrilik hakkını kazananlar.,,

²³ Elçi İstanbul'a geldikten sonra konsoloslara talimat yollarken şöyle yazıyor : "Memleketlilerimizden oraya gizli ticarete gelenlere izin vermeyin. Başlarında olanları tutup hapsedin ; geri kalanları da ticaret etmeğe bırakmayın, uygun göreceğiniz şekilde kendileriyle anlaşın, padişahın memleketinde ticarete bulunmasınlar, yolculukları sırasında da onun tebaasının gemilerine satışmasınlar, kimseye zarar vermeden çekilip gitsinler.,, Hakluyt, III, 117.

²⁴ Sir James Porter, 362. Türkiye kumpanyası memurlarına pek cömert davranmazdı : " How unwillingly Turkie - Merchants part with their money.. ,, Rycout. 87.

her sene İngiltere hazinesine 500 sterling gümrük resmi getirecek kadar alışverişte bulunmayı, gemilerine top ve cepane alıp yola çıkmadan donanma kumandanlığına kontrol ettirmeyi taahhüt ediyor ; açık denize çıkınca korsanlık ederlerse bütün imtiyaz hakkını kaybetmeyi kabul ediyordu. Bu esaslar üzerine kurulan kumpanya, yedi sene sonunda, iki taraf da razı ise, imtiyaz fermanını bir yedi sene için daha yenileyebilecekti.

Bu fermanı alınca tacirler hemen "Türkiye Kumpanyası,, adlı şirketi kurdular. "Chiefe merchant of all the Turkish company,, Edward Osborne'u kendilerine reis, William Harborne'u da Türkiye'ye yollıyacakları ilk mümessil olarak seçtiler²⁵; vazifesine hükümdar tarafından tayin edilip gönderildiği kanaatini uyandırmak üzere Elizabeth de bir name verdi.²⁶ Bu nameye göre Harborne İstanbul'a Kırالیçe adına "Orator, Messenger, Deputie, and Agent,, olarak gitmiş oluyor ; kendisine, İngiliz ticaretini yoluna koyup İngiliz tüccarını idare etmek, gereğince konsolosluklar açıp konsolos seçmek salâhiyeti veriliyordu. Görülüyor ki elçiye verilen bu vazifelerin siyaset değil, *ticaret* ile ilişkisi vardı. Türkiyeyle alışveriş edecek olanların da, fermana göre, Türkiye Kumpanyası âzasından başka kimse olamayacağı hatırlanınca bütün bu işlerin *Kumpanya'nın* işleri olduğu anlaşılır.²⁷ Elçilikle konsoloslukların bu mahiyeti şundan da bellidir ki : bütün mümessiller Kumpanya âzası bulunan tacirlere kolaylık, Kumpanya dışı tacirlere engel olmak üzere konmuşlardı. Siyasî işler de görmüş olmaları ancak hadiselerin gerisiyledir.

Elçilerine senede 1000 sterling verdikleri anlaşılıyor : *Dictionary of National Biogmphy*, "Harborne,, maddesi. Elçilere zaman zaman İngiltere hazinesinden mükâfat yolu yardımlarda bulunulurdu ; Harborne'a 1200 sterling verilmişti. Kumpanyadan şikâyeti eksik etmeyen ikinci elçi Barton'a da edilen yardım 1000 sterlingden fazla tutar : *D. M. B.*, "Barton,, maddesi.

²⁵ Kumpanyanın imtiyazı büsbütün feshedilinceye kadar, yani iki yüz seneden fazla bir zaman, İngiliz elçisini seçmek hakkı Türkiye Kumpanyasında kaldı. Elçi seçildikten sonra, resmî olarak tayini hükümdardan çıkardı : Rycout, II, 397. İngiliz elçi ve konsoloslarının İngiliz hükümetince tayinine 1805, masraflarının da hükümetçe verilmesine ancak 1825 yılında başlanmıştır : Cunningham, II, 252.

²⁶ 20 Kasım 1582 tarihli name. Elçi, bir konsolosuna yazdığı mektupta, her türlü salâhiyetlerinin temeli olan bu nameden bahsederken 26 Kasım 1582 tarihli olduğunu yazıyor : Hakluyt, III, 115. Bu tarihte ikinci bir fermanın verilmiş olmasındansa Harborne yahut Hakluyt'un yanılması ihtimali daha kuvvetlidir. Ancak, Hakluyt'un Türk - İngiliz münasebetlerine ait olmak üzere verdiği bütün vesikalar gibi bunun da sıhhatini araştırmak —yani ferman ve mektupları asılları ile karşılaştırmak— mümkün olmadı. Hakluyt nereden aldığını söylemiyorsa da neşrettiği vesikalardan çoğunun İngiltere devlet arşivinde bulunacağı muhakkaktır.

²⁷ Sandys Avusturya imparatoru ile Fransa ve İngiltere kırıallarının elçileri, Venedik'in balyozu, Osmanlı imparatorluğuna bağlı beyliklerin de mümessilleri olduğunu yazdıktan sonra, "Bunların kimi sade siyasî işlere bakar, kimi ise siyasî işlerle birlikte memleketlerinin ticaretini de gözetirler. İngiliz elçisi tacirler için temastadır. Her gemiden yüzde 2 alır. Bundan başka, sultandan da tayinat adı ile geniş tahsisatı vardır," der. *Travels*, I, 66.

Harborne resmî nameden başka beraberinde Elizabeth'ten padişaha, kaptan-derya Kılıçlı paşaya ve padişahın yakınlarından Mehmet paşaya hususî mektuplar da getiriyordu. Padişaha olan mektup²⁸ elçiyi "one of the Esquiers of our body,,²⁹ diye tanıtip öğdükten sonra kendisi için padişahın teveccühünü rica etmekteydi. Bu mektupta göze çarpan taraf, Türk-İngiliz dostluğunun kurulmasında emeği geçen tercüman Mustafa'nın müteferrika payesine yükseltilmesini temenni eden cümledir.³⁰ Kılıçlı paşaya gönderilen mektup³¹ da o zamana kadar İngilizlere gösterilen iyi muameleye teşekkür eder ; bundan böyle de denizlerde emniyetle gidip gelmeleri hususunda paşaya güvenilebileceği ümidinde bulunur ; İngiliz elçisinin padişah nezdinde itibar kazanması için yardımlarını rica eder. "İngilizlere verilen bazı imtiyazlar vesilesiyle iyiliğini öğreneli çok geçmemiş bulunan,, vezir Mehmet paşaya³² yollanan mektuba gelince, daha dostça yazılmış olan mektupta³³, elçi methedildikten sonra, "ona gerek padişah, gerek ulu sadrazam Siyavuş nezdinde nüfuz ve delâletinizle yardımda bulunun," deniyor.³⁴ Bu mektubun araştırılmağa değer tarafı ise, "zâtı asilâneniz de bu iyiliği ettiğinden asla pişman olmayacak," cümlesidir.

Bu takdim ve tavsiye mektuplarını alan Harborne "and his company,,³⁵ 14 ocak 1583 tarihinde, Londra'ya bağlı Susan gemisiyle yola çıktı; 29 mart 1583 tarihinde İstanbul'a vardı. Padişahattan başka sadrazama, Kubbe vezirlerine ve kaptan - paşaya hediyeler getirmişti. İngiltere'nin ilk elçisi

²⁸ Hakluyt, III, 87-88.

²⁹ Lâtince metinlerde "e corporis nostri custodibus unum,, Anlaşılan Harborne, Türkiye'ye elçi gitmesi kararlaştırma bir paye sahibi olmasının daha tesirli olacağı düşünülerek, Elizabeth tarafından hassa alayına alınmıştı;

³⁰ Daha sonra, Harborne Lâtince bir mektubunda, aynı tercüman Mustafa'ya, o kadar nimetini gördüğü halde hileyle kalkışıp padişahın emirlerini yanlış tercüme ettiği için çıkışır. Hakluyt, III, 119.

³¹ Hakluyt Lâtinesini veriyor : III, 88 - 89.

³² Mehmet Paşa "ermenülasl,, olup padişahın şehzadeligi zamanında ona toğanlık eden, avcılığı kadar hoş-sohbetliği ile de efendisinin gözüne girip musahibi seçilen, sonra Rumeli beylerbeyi de tayin edilip nüfuzunu çok ileri götürerek tek başına arza girmeye başlayan, hattâ divanın bir çok kararlarına meydan okuyan Mehmet paşa olsa gerektir. Bu vezir yüzünden sonraları "sikkei hümayun bir mertebe ihtilâl makrun oldu ki bir akçeyi dört böldüler ve noksanı zahir iken hazineye aldılar ve mevacibe dahi verdiler., Nihayet (997-1583) yeniçeriler isyan edip başı vurulmadıkça yatışmadılar. Peçevî, II, 21-25.

³³ Bu mektubu Hakluyt görmemiş. Hammer, Avusturya elçilerinin raporlarından çıkararak Lâtinesini veriyor : VII, 103 için zeyl olmak üzere s. 263. Mütercim Ata efendi metni Lâtince olarak vermiş, ve, *padişaha* gönderilen bir mektup zannedip öyle göstermiş.

⁴³ Siyavuş paşa için Peçevî "Hırvadiülasl ahvali mutedil irtişaya gayrı mail ve amma hak söze kayıl bir sahibi devlet idi," der.

³⁵ Bu heyette kimler vardı, şimdilik bilmiyoruz. Çok ihtimal verilir ki içlerinden biri de Edward Barton'dı : Harborne'dan sonraki elçiliği sırasında Elizabeth'in saray adamlarından birine yazdığı 20 Eylül 1595 tarihli bir mektupta elçilik için kraliçenin büyükçe bir resmini isterken "Kimimiz fehmetlü hükümdarımızı on dört sene var ki görmedik," diyor. H. G. Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, 51.

sıfatıyla³⁶ bunları ayrı ayrı³⁷ götürüp merasimle verdi. Umulan neticeye varıp padişahın dostluğunu kazandığı şu hattın bellidir :

"Yalılarda vaki olan beğlere ve kadılara ve dizdarlara ve deryada yüriyan kapudanlara ve iskelelerde vaki olan emirlere hüküm ki hâlâ İngiltere ceziresinin kıralıçesi âsitanei saadetime arzı ubudiyet ve ihlâs eyleyüb vilâyeti mezburede tüccar ve bazirgânları memaliki mahruseme gelüb gitmek babında isticaze eylemeğin olbabda icazeti âli nehmetim inayet olunub ahidnamei hümayun virilmiştir hâlâ vilâyeti mezbureden gemileri ve kalyonları emn ve eman üzre memaliki mahruseme gelmek üzre olub gelürken ve gider iken deryada yürüdükleri yerlerde ve yalılarda ve iskelelerde anın gibi deryada rüzgâr muhalif olub metaların karaya çıkarub karadan İstanbul'a ve gayri yerlere götürmek istediklerinde yolda ve izde ve menazil ve merahilde ve sayir benderlerde kimesne dahi ve tarruz eylememek babında hükmü şerifim taleb eylemeğin büyüdüm ki., müşarünileyhaya müteallik vaki olan kalyonları ve sayir gemileri deryadan gelürken ve gider iken siz ki kapudanlarsız ahid ve emana muhalif gemilerine ve esbab ve metalarına ve âdemlerine ve yat ve yaraklarına ve barutlarına asla dahl ve taarruz eylemiyesin ve memaliki mahrusemden her karığınızın tahtı hükümetine dahil olursa yolda ve izde ve menazil ve merahilde ve sayir sınırlarda ve iskelelerde ve kalalara uğradıklarında kadimden olgelen âdet ve kanun üzre bac ve gümrük almugelen yerlerde bac ve gümrüklerin eda eyledüklerinden sonra gemilerine ve esbab ve metalarına ve yat ve yaraklarına asla bir ferdi dahi ve taarruz etdirmeyüb men ve defeyliyesin bununla memnu olmıyanları yazub bildiresin ve anın gibi tahtı hükümetinizde akçeleri ile zad ve zevad almak istediklerinde şeri şerife kimesneye dahl ve taarruz etdirmiyessin memnu olan metaı alub gitdiklerine rızayı şerifim yokdur memnu olan metaı alub gitmekden hazer eyliyesin Fi 4 Rebiulâhır 991., (27 nisan 1583)³⁸

Türkiye Kumpanyası mümessili böylece İstanbul'da yerleştikten sonra ilk iş olarak İmparatorluğun mühim ticaret şehirlerinde konsolosluklar açmağa başladı. İskenderiye, Halep, Cezair konsoloslukları ilk açılanlardır ; sonra bunlara birçokları daha katıldı ki en mühimleri İzmir konsolosluğudur. Ondan sonra İngiltere'nin Osmanlı imparatorluğu ile olan ticareti gün günden büyüyüp kuvvetlendi.³⁹ Ancak on sekizinci asırla beraber

³⁶ Hammer'de, Babîali ile İngiltere arasındaki ilk teması idare eden mümessil olarak William Harborne gösterildikten sonra, ilk elçi diye Edward Barton (yanlış olarak Burton yazılmış) kaydedilir. *Histoire.*, XVII, 134.

³⁷ Kılıçali paşa elçiyi sarayında kabul etmeyip baştardasında kabul etmiştir. Padişahın kabulü, alûfe dağıldığı bir Pazar günü (1 rebiulâhır 991 - 24 nisan 1583) olmuştur.

³⁸ Ahmet Refik, "XVI.", 126.

³⁹ Rycout, İngiltere'de cümhuriyet sona erip kiralık geri dönünce, 1661 de ilk kiral elçisinin Türkiye'ye yollandığını söyleyerek, "çünkü," der, "İngiltere'nin serveti tamamen yabancı memleketlerle ticarete dayanır ; bunlar arasında da Türkiye en büyük,

İngiltere'de inhisarı andıran bütün teşekküllere düşmanlık ve serbes ticarete taraftarlık alıp yürüdükten sonradır ki bütün kumpanyalar gibi Türkiye Kumpanyası da sarsılarak yavaş yavaş çökmüştür.⁴⁰

İngiltere'nin İmparatorluk pazarlarına gelişi rakipsiz, mücadelesiz olmadı.⁴¹ On beşinci asır sonundan beri Venedikliler, 1535 yılından beri de Fransızlar Avrupa ile padişahın ülkeleri arasındaki ticareti ellerinde tutuyorlardı. Hattâ Fransızlar, siyasette de Türkün dostu görünerek, daha geniş imtiyazlar ele geçirmişler⁴²: bütün Avrupa ticaretinin kendi vasıtaları ile olmasını, İmparatorluğa gelen gemilerin Fransız bandırası taşımasını sağlamışlardı. Onun için, İngilizler İstanbul'da gözükmüncce hemen harekete geçtiler. Yalnız, bu bakımdan Fransa ile Venedik'in tuttuğu siyaset başka başka oldu. Venedikliler Akdenize dağılmış olan Zanta, Girit gibi pazarlarının İngilizler için ne kadar ehemmiyetli olduğunu düşündüler ; İngiliz tüccarının bu pazarlardan aldığı malların gümrük resmini arttırdılar. Ama İngiltere de bu malların memlekete sokulmasını yasak ederek darbeyi önledi.⁴³ İngiltere'nin Fransa ile ticaret mücadelesi çok daha çetin oldu. Zaten bu mücadele Türkiye'de başlar, sonra, bilhassa on sekizinci asırda, dünya ölçüsünde bir mücadele halini alır. Fransızlar önce, itibarlarına güvenerek, gerek padişah gerek hükümet nezdinde İngilizleri her fırsatta kötölemekle işe başladılar.⁴⁴ Daha sonra ise Fransız

en zengin, en devamlı alıcıdır., Sir James Porter da Türkiye ticaretinin yüz sene kadar İngiltere'nin başlıca ticareti olarak kaldığını yazar, 364. Türkiye Kumpanyası tacirlerinin Osmanlı imparatorluğunda en çok sattıkları yünlü kumaşlarla pamuklu kumaşlardı. Karşılık olarak baharat, ipekli, halı, şarap, pamuk, misket alırlardı. İngiltere'ye getirecekleri bütün malların karşılığını İngiltere'den mal olarak çıkarıp satmak zorundaydılar. Çünkü İngiltere'den altın çıkarmak yasaktı : Sir James Porter, 363 - 364. İmparatorlukta böyle bir kayıt olmadığı için meselâ İstanbul'da fazla mal satıp altın temin etmeğe bakar, sonra bu parayla Şam Tarablusunda, Doğudan Halepten gelme ipekli alırlardı. İstanbul'da en çok para getiren malları kalaydı ; "Çünkü Türkler kaplarının içini ayda bir kalaylatırlar., Sandys, I, 67.

⁴⁰ Türkiye Kumpanyası 1753 tarihine kadar Osmanlı imparatorluğu ile ticarete tam bir inhisara sahipti : Cunningham, II, 254. Kumpanyalara karşı gelip nihayet ortadan kalkmalarına sebep olan küçük tüccar sınıfıdır ki serbesçe ticaret etmelerine engel çıkmamasını istiyorlardı. Yoksa kumpanyalar ekseriyetin menfaatineydi.

⁴¹ İngiltere'nin de, daha başlangıçta, bundan şüphesi vardı. Elçi Harborne 5 Eylül 1583 tarihinde Halep konsolosuna gönderdiği bir mektupta diyor ki : "Hem Fransız, hem de Venedik elçisi size kıskanç bir gözle bakacaklardır. Onlara karşı ihtiyatlı davranın. Tedbirlilik ve akıllıca hareket ettiğinizi görürlerse size fenalık etmekten çekinirler. Ama kusurlu bir tarafınızı farkettiler mi size zarar vermek için hiçbir fırsatı kaçırmazlar. Niyetlerini belli etmez, kötü fikirli oyunbaz insanlardır ; onun için her hareketlerinden şüpheleniz olsun., Hakluyt, III, 116.

⁴² Hayrullahafendi tarihinde, devletin Fransayı iltizamının "böyle bir milleti cesurenin kendü hasmı tarafına gitmesini,, yani Avusturya'ya yardım etmesini önlemek için olduğu yazılıdır. XIV, 98.

⁴³ Hakluyt, III, 380.

⁴⁴ Rycout, 63 - 65. 1639 yılında Avusturya imparatorunun elçisi olarak gelen Baron Chinski'nin de, küçük göstermek için, İngiliz elçisinden bahsederken "He was

tüccarı, devletinden himaye, görerek, hem malının cinsini iyileştirmek hem de alışverişini muntazam yürütmek suretiyle rakibini altetmeğe koyuldu. İngilizler lâfla kötülenmek tehlikesini zararsızca atlattılar ; üstelik, on altıncı asır sonlarında Fransadaki din kavgalarının doğurduğu karışıklıktan faydalanarak ticaretlerini Fransızlardan ileri bile götürdüler. Fakat Colbert, devletin Fransız tüccarına yardım etmesi siyasetini tuttuktan sonra Fransızlar yeniden üstünlüklerini kazandılar⁴⁵; ve Türkiye Kumpanyası bu üstünlüğü onların elinden bir daha alamadı.

Bu rekabetler bir yana bırakılırsa, Türk - İngiliz münasebetinin başladığı ilk senelerde İngiltere'nin tek büyük derdi Cezair korsanlarından gördüğü zarar olmuştur. Bu dert daha önceden beri de vardı. İngiliz tacirleri, padişahın imtiyaz elde etmeğe çalışırken, hep, deniz yolunun bu tehlikesini de sona erdirmesini rica edegelmişlerdi. Nasıl ki, bunlara verilen ilk nişan-ı hümayun gibi yukarda görülen hükm-ü hümayun da İngiliz gemilerinin emniyetle gidip gelmeğe bırakılmasını emrediyordu. Ama bu emri ne Cezair, ne Tunus, ne de Tarablus paşası dinledi ; yolu kesilen her gemiyi yağma, içindikileri de esir etmekten vazgeçemediler. Bir taraftan elçi, bir taraftan kıralıçe, bir taraftan Türkiye Kumpanyası hem padişaha hem paşaların kendilerine durmadan şikâyetle bulunuyorlardı.⁴⁶ Padişah da Afrika yalılarındaki beylerbeyilerine "müekket evamiri şerife,, göndermekteydi. Hem padişahın emrini, hem kendi mektubunu götürmek üzere hattâ elçi de —biri 1584 yazı başında, öteki 1585 baharında olmak üzere— iki defa elçilik kâtibi Edward Barton'ı Cezair'e yolladı.⁴⁷ Padişahın 1 haziran 1584 tarihli emrinden⁴⁸ anlaşılıyor ki Akdeniz'e gelen İngiliz ticaret gemileri Garp Ocakları kadar İspanyollar, Floransahlar, Sicilya ve Malta'lılar yüzünden de emniyetsizlik içinde bulunuyorlardı. Onun için ufukta gördükleri her gemiyi düşman bilip silâha davranmak zorundaydılar. Bu bakımdan, İngiliz gemilerini yalnız serbesçe gidip gelmeğe bırakmak değil ; ilkten top atmalarını da mazur görmek ; böyle bir bahaneyle esir etmemek gerekti. Beylerbeyiler bu emirleri dinler görünüp çok kere yine

electd by the Company of Merchants for conservation of their trade only," yollu iddialarda bulunarak Dördüncü Murat'ı kandırmağa çalıştığı anlaşılıyor. Rycout, 87.

⁴⁵ Cunningham, II, 253 : Postlethwayt'ten alınan ibare.

⁴⁶ Hakluyt, III, 118-119; 120-121 ; 124-133; 139-159. Ahmet Refik, "T. ve E.", 7 - 8 ; g ve 10 numaralı vesikalar. Elizabeth 5 eylül 1584 tarihli mektubunda, emniyet içinde artacak olan ticaretin ehemmiyetini belirtmeğe çalışıyor, "By mutual trafique the East may be joynd and knit to the West," diyordu. Hattâ bir defasında (1586), iyi niyetlerine delil olmak üzere, Francis Drake'ın orta Amerika'da İspanyollardan ele geçirdiği 20 Türk esirini padişaha geri gönderdi. Aynı gemiyle İskenderiye'ye gitmiş olan Laurence Aldersley bundan bahseder : Hakluyt, III, 354 - 356 ; bak : kıralıçenin padişaha 20 aralık 1587 tarihli mektubu, Hammer, VII, 266.

⁴⁷ İngiltere'nin Harborne'dan sonraki elçisi Edward Barton'm adına önce bu mesele münasebetiyle raslıyoruz. Hakluyt, III, 124-125 ; 130 ; 151-153.

⁴⁸ Hakluyt, III, 125-126.

bildikleri gibi davranmakta devam ettiler.⁴⁹ Padişahın bütün ihtar ve tehditleri, Kumpanyanın ricaları ticaret gemileri için tam ve devamlı bir emniyet elde edemedi. Sonunda, İngiliz tacirleri emniyeti kafiye halinde gitmekte ve ateşi ateşle karşılamakta buldular. On yedinci asırda Septe boğazı ile Ege arasında bu türlü çarpışmalar çok olmuştur.

İngiliz tacirleri için Akdenizde Garp Ocakları kadar, hattâ onlardan daha sürekli, daha amansız düşman İspanyollardı. İspanya kiralı İkinci Filip bu maksat için Lisbon ile Sevil'de iki donanma hazır tutuyor ; raslanacak bütün Flaman ve İngiliz gemilerinin esir edilmesi için emir vermiş bulunuyordu.⁵⁰ Zaten on altıncı asır sonlarında gelişme çağına eren İngiltere hangi yana döndüyse —Amerika'larda, cenup Afrika'sında, Hindistan'da— karşısına hep İspanya çıkıyordu. Bu iki kuvvet için bir gün açıktan açığa tutuşup kıyasıya çarpışmak kaçınılmaz bir hal almıştı. İspanya, kuvvetinin dağınıklığı, İngiltere ise eksikliği yüzünden bu harbi geciktirmekteydi. Bu arada İngiltere için büyük iş, yalnız hudutları içinde değil dışında da bulabileceği her kuvveti kendi tarafına almaktı. İşte, İngiliz tacirlerinin Türkiyeyle ilk temas yılları İngiltere tarihinin —1939 yılına kadar alınır— bu en buhranlı anma raslar. Vaziyet, Elizabeth ile Burleigh, Walsingham gibi kıyasıya devlet adamlarının gözünden kaçmıyacak kadar büyük imkânlar gösteriyordu. Kanunî günlerinden kalma hızını henüz kaybetmemiş olan Osmanlı imparatorluğu, orta Avrupa'da Avusturya imparatorluğuna, Akdeniz havzasında o denize kıyısı olan bütün devletlere karşı *taarruz halindeki düşman'dı*.⁵¹ Bu düşmana karşı koymak için İmparator, Papa, İspanya, Venedik, Ceneve sık sık elbirliği etmekteydiler ; Fransa da, çıkarına göre, bazen onlara katılırdı. Öyle ki, Osmanlı imparatorluğu hemen bütün Avrupa ile mücadeledeydi ; harbler arasına sıkışan sulhler birer mütarekeden fazla birşey değildi. İngiltere için, bu vaziyetten faydalanmağa bakmamak büyük bir fırsat kaçırmak demektir. Ada olduğu ve Avrupa karasında yer sahipliği sevdasından vazgeçmiş bulunduğu için, İngiltere'nin, öteki devletlerin toprak kavgaları ile fazla bir ilişkisi yoktu. Şimdi onun bütün dikkat ve gayreti, Avrupa'lı rakipleriyle, ticaret yolları üstünde ve deniz aşırı pazarlardaki mücadeleye çevrilmişti : İspanyolları, Fransızları oralarda yenmeğe bakıyordu.⁵² Padişahla elbirliği etmek bu siyasetin büyük bir zaferi olurdu.⁵³

⁴⁹ Bununla beraber, bir tacir 1587 yılında Cezair'de ancak 15 İngiliz esiri gördüğünü söylüyor. Hakluyt, III, 352.

⁵⁰ 19 Mayıs 1585 tarihli emirname. Hakluyt, IV, 266-267.

⁵¹ *Othello'da* Venedik dukası Türklerden "the general enemy,, diye bahseder.

⁵² İspanya'nın Osmanlı imparatorluğu ile anlaşmasına, İstanbul'da elçi buldurmasına uzun zaman engel olan İngiliz siyasetidir. Hammer, VII, 42. Üçüncü Murat üzerindeki nüfuzu büyük olan Hoca Sadettin, İspanya ile sulha mâni olmak üzere, İngiliz elçisinden 5000 altın almıştı. Hammer, VII, 136.

⁵³ İspanya düşmanlığının Türk - İngiliz dostluğunu arttırması hakkında P. Masson'un "Histoire du commerce français dans le Levant,, adlı eserinde tafsilat olduğunu Cunningham yazıyor. II, 250.

Bir zaman önce de Fransa kiralı Dokuzuncu Charles, başta Elizabeth olmak üzere protestan kuvvetleriyle birleşerek, yine "aduyi kinecuy caniblerine mazarrat irişdirüb,, İspanya'yı yağma etmek ve yıkmak üzere padişahıtan yardım istemiş; Toulon'dan harekete geçecek 200 kadırgalık bir Osmanlı donanmasınının gerek İspanya, gerek İtalya'yı fethedebileceğine işaret etmişti. Padişah cevabında yol çok uzak olduğu için gemilerin oralara vardıkta kalafat isteyeceğini, kürekçilerle askerin beslenmesinin mühim bir mesele olduğunu, kale muhasaraları uzun sürdüğü için de çok top tüfek lâzım geldiğini ; kiral bunları temin edebilirse Türklerin yardımına geleceğini bildirmişti.⁵⁴ Sonra bu işten, bir netice çıkmadı. Aradan on beş sene geçtikten sonra Elizabeth'in İspanya hakkındaki düşüncesi değişmemiş bulunuyordu; hattâ kuvvetine güvenir bir hale geldiği için, vaziyeti de daha açıkça düşman vaziyetiydi. Onun için, hem İstanbul'daki adamlarını kullanarak hem de padişaha hususî mektuplar göndererek Osmanlı imparatorluğu ile andlaşmak teklifinde bulunmağa başladı. Neticesiz kalan bu mühim haberleşme altı sene kadar sürer.⁵⁵

Elizabeth Türkleri şu yolda bir düşünceyle ikna etmeğe çalışıyordu : İspanya katoliktir ; yani, hakikî imanının mümessili protestan İngiltere gözüyle, dinsiz puta tapan bir memlekettir. Şimdi bu memleket İngiliz adalarını ele geçirip İngilizleri yoketmeğe hazırlanıyor. İngiltere de hem İspanya'yı kahretmek, hem de Portekiz tahtına meşru hükümdarı Don Antonio'yu geçirmek azmindedir. Bunun için de Hindistan'a gidip gelmekte olan İspanyol gemilerinin yolunu kesmektedir. Çünkü, "her sene üç yüz kere yüz bin altınlık cevahir ve bahar ve altın gümüş,, getiren bu gemiler İspanya'nın kuvvetini gün günden arttırıyorlar. Öbür taraftan, İspanya'nın kötü niyetli oluşu sade İngiltere'ye karşı değildir. Yıllardır Akdeniz'de Türklere de her vesileyle düşmanlık etmiş, Osmanlı imparatorluğuna karşı açılan her sefere katılmıştır. Mağrip illerini de sık sık akınları ile zarara sokmaktadır. Üstelik, bu barbar devlet İspanyadaki müslümanları yerlerinden sürüp çıkarmıştır ; geri kalanlarını da binbir işkenceye uğratmaktadır. Böyle olunca, birleşerek hemen harekete geçmek, iki taraftan hücum edip "ittifakla İspanya kiralını ortalıktan kaldırmak,, padişahla kraliçe için çok yerinde olur.

⁵⁴ Ahmet Refik, "T.-ve E.", 1 numaralı ve 18 Rebiülâhır 980 (28 ağustos 1572) tarihli vesika. Sonraki namerelerde görülmiyen ihatalı siyaset Sokullu damgasını taşıyor.

⁵⁵ Şimdilik eldeki vesikalar şunlardır :

9 Kasım 1587 : İngiltere'ye yardım için Baylus Angelus'un ricası. Hammer, VII, 264.

10 Ağustos 1588 : Don Antonio için padişahın cevabı. Ahmet Refik, "T. ve E.", ves. I.

30 Kasım 1588 : İngiltere'ye yardım için elçi vekilinin ricası. Hammer, VII, 267.

29 Temmuz 1589 : İngiltere'ye yardım için padişahıtan cevap. Knolles, 1006—1007.

29 Haziran 1591 : Don Antonio oğlunun İstanbul'a yollanması için Fas'a emir.

Ahmet Refik, "T. ve E.", ves. 12

1592 : kraliçeye eksik kalmış bir name. Ahmet Refik, "T. ve E.", ves. 14

Bu teklif Osmanlı devleti için de kazançlıydı. Çünkü İspanya sahiden en dar görüşlü hıristiyan memleketiydi, müslümanlığı temsil eden Türklerle mücadeleden hiç geri kalmıyordu. Endülüs Arapları da ne zamandır imdat dilemekteydiler.⁵⁶ Onun için, İspanya'yı yokede bilmek iyi olacaktı. Ne çare ki, o sırada "kızılbaşı evbaş didikleri melâinin bilküllüye memleket ve vilâyetlerin kabzai teshire,, getirmek ümidiyle İran seferi sürüp gitmekteydi. Devletin bütün kaynakları bu çetin harbi beslemeğe çalışıyordu. Osmanlı devleti hakkındaki tetkikinde Lybyer'in isabetle üstünde durduğu gibi, devlet, bütün teşkilâtiyle orduya dayandığı ve onunla birlikte bölünmez bir kül teşkil ettiği için, harbi daima tek bir tarafta kabule mecburdu.⁵⁷ Nasıl ki bu yüzden, Beç kiralı ile harp düşünülüşü zaman İran ile sulh yapılmışa bakılır ; "kıraldan adavette eşet,, olan şahla harbe girişileceği zaman Avrupa'daki seferler sona erdirilirdi. Elizabeth'in andlaşma arzusu da işte böyle nazik bir devreye rasladı. Teklifin değeri belliydi, reddedilmedi ; ama gerçekleştirecek yolu da yoktu. Bu sebeple, "Ehil Kaptanımız yok," "İran'ın fethi nerdeyse tamamlanıyor," gibi oyalayıcı cevaplar verildi. Padişahın "Evvil baharı cuceste asarda bainayetullahı taalâ deryaya azîm donanmai hümayunum variddir,, kararı yalnız sözde kaldı. Öyle ki, Elizabeth 7 ocak 1593 yılında Türkiye Kumpanyasının beratını yeniler, Venedik'le ticarete bulunan tüccar birliğini de ona katarak böylece teşekkül etmekte olan "Governour and company of Marchants of the Levant,,a on iki sene için Akdeniz'de ticaret inhisarını verirken⁵⁸ artık padişah ile siyasî bir işbirliğinden ümidini kesmiş bulunuyordu. Böylece İmparatorlukla devlet siyasetinden vazgeçilip kumpanya siyasetine dönmüş oldu.⁵⁹ Sadece İngiliz tüccarının imtiyazlarının tanınması ve sayılması esasına dayanan bu siyaset, aşağı yukarı Kumpanyanın dağılışına kadar, değişmeksizin kaldı.

⁵⁶ T. O. E. M., cüz 4, "Bir vesikai müellim—Eftalettin", "Zeyl—Saffet,,.

⁵⁷ Lybyer, 111 - 112. *Cambridge Modern History* serisinde Osmanlı imparatorluğu hakkında bir fasıl yazan Bury de bu fikirdedir. Knolles'a göre (1007) ise : Türkler bu iki hıristiyan devlet arasındaki uzlaşmazlıktan memnun kaldılar. Zaten İran seferi de kati bir neticeye varmadığı için İspanya'ya saldırmayı ciddi olarak düşünmediler.

⁵⁸ Hakluyt, III, 370-381.

⁵⁹ Kumpanyanın, yeniden teşekkül ederken yolladığı ikinci hediye karşılık, İspanya'yı istilâdan hiç söz açmaksızın, İngiliz tüccarına Osmanlı imparatorluğunda eski kolaylıkların gösterileceğini vadeden 27 ekim 1593 tarihli namei hümayun bu bakımdan dikkate değer. T. O. E. M., cüz 13, s. 816 ; Ahmet Refik, "T. ve E.", vesika 14.

KIRALÎÇE ELİZABETH'DEN ÜÇÜNCÜ SULTAN MURAT'A GELEN HEDİYENİN HİKÂYESİ

ORHAN BURİAN

Selânikî tarihinin basılmadan kalan kısmında 1002 yılı muharremi (1593 ekimi) hadiseleri arasında "Divan-ı muallâya İngiltere elçisi geldiğüdür,, başlığıyla şu kayıt bulunmaktadır :

"Vilayet-i Cezire-tül-İngiltere ki üç bin yedi yüz mil bir deryada halic-i Kostantaniyyeden baittir hâkimesi olan avret mülk-ü mevrusaya ve devlet ve saltanatına kudret-i tame ile hükmedüp Luteraniyyet milleti üzere ubudiyet name ve elçisi ve peşkeş ve hedayası gelip çekildi ol galebe divan olup elçi kanun üzere ziyafet ve ikram olundu ve gemisi gibi turfa gemi İstanbul limanına gelmemişti üç bin yedi yüz mil deryadan sefer eder ve seksen üç pare heman top kullanıp sair yarıktan gayrı ateş efşan heyet-i haricesi şekli-hmzir idi ucube devran idi ki tahrir olundu,, *

Türkiye ile İngiltere arasında 1579-1581 yıllarındaki temas ve müzakerelerden sonra İstanbul'a bir İngiliz temsilcisi yerleşmiş bulunuyordu. Çok geçmeden Üçüncü Mehmet ile Eğri seferine katılacak kadar hükümete yaranan bu adam Edvard Barton idi. Selânikînin bahsettiği "peşkeş ve hedaya,, da onun yıllarca bekleyip nihayet 1593 yılında takdim edebildiği hediyedir. Anlaşıyor ki bu hediyeyi İngiltere'den getiren gemi teçhizatı, topları ve dış görünüşüyle İstanbul halkının büyük alâkasını uyandıracak kadar müstesna bulunmuş.

Güzel bir tesadüfle, on altıncı yüzyıl İngiliz coğrafyacılarının en büyüğü olan Hakluyt'un topladığı seyahatnameler arasında küçük bir seyahatname vardır ki sözü geçen geminin İngiltere'den kalkışından itibaren, iki yıl sonra yine İngiltere'ye dönüşüne kadar, bütün macerasını anlatır.** Seyahatnamenin yazarı, bugün kendisinden bir iz kalmamış olan, Richard Wrag adlı bir İngiliz delikanlısıydı. Yazdıklarından anlaşılıyor ki Elizabeth'ten Üçüncü Murat'a gönderilen hediyeyi getiren gemi ile gelmiş, İstanbul'daki İngiliz elçisi Edward Barton maiyetinde hediyein padişaha takdiminde hazır bulunmuş, sonra aynı gemi ile memleketine dönmüş. Eldeki seyahatname, dönüşünden bir iki yıl sonra, bir akrabasına gönderilmiş bir mektup şeklindedir ve Türkiye yolculuğunun dikkate değer bir hikâyesidir. Ek izahlarla*** birlikte tercümesinin, bir gün elbet yazılacak olan içtimaî tarihimiz için faydalı olacağını düşündüm.

* * *

* *Selânikî Tarihi*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi kütüphanesindeki yazma nüsha 113 b.

** *Hakluyt's Voyages*, vol. IV, 1-18, (Every man's Library).

*** Notlar ikinci dünya harbi içinde hazırlandığından araştırmalarda daha fazla erine gidilememiştir.

Devon eyaletinde Sand'de oturan muhterem ve sevgili dayısı
Rowland Hewish'e

Efendim, dost elinden temiz niyetle geldikten sonra, nâçiz de olsa, her geleni lütuf gösterip kabul etmek gibi bir meziyetiniz olduğunu düşünerek, sizi, Türkiyedeki seyahatlerimin, kraliçemizin hediyesinin takdiminin, o arada geçip de anılmağa değer diğer hâdiselerin basit bir hikâyesiyle rahatsız etmek cesaretini gösterdim. Elçi beni kendisiyle birlikte padişahın huzuruna çıkarmak lûtfunda bulunduğu için bütün merasime şahit oldum. Anlatacaklarımı sıraya koymak için vakit dar olduğundan bu işi gereğince başaramadımsa özür diler, ne geçmişse hiç birini unutmamış olduğum hususunda sizi temin ederim. Eğer bana seyahatlerim esnasında ne öğrendiğimi soracak olursanız, buna benzer bir sorguya bir Fransız asilzadesinin verdiği cevabı veririm : *Hoc unum didici, mundi contemptum*¹. Vaiz adlı kitabın sahibi o hakim adamla birlikte ben de, her şey bâtıldır yalnız bir şey gerek, diyip izninizi ister sizi Tanrıya emanet ederim.

1597 senesi Martının 16 ncı günü Londra'dan
Sizi seven yeğeniniz
Richard Wrag

İstanbul ve Suriyeye gitmek üzere 21 Mart 1593 yılında başlayıp 9 Ağustos 1595² yılında biten bir yolculuğun tasviri. Türk imparatoru haşmetli sultan Murat Han'a³ gönderilen ikinci hediye⁴ haşmetli kraliçemizin elçisi Edward Barton⁵ tarafından verilmiş hikâyesi.

1593 yılı Martının yirmi birinci günü Gravesend iskelesinden Lond-

¹ "Bir şunu öğrendim : dünyayı hakir görmek.,

² H. G. Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company*, 7, bu tarihi 1594 olarak düzeltir. Halbuki seyahatname sahibi 1594 Temmuzunda İstanbul'dan çıkıp Ağustos sonunda Halep'e vardığına da orada Şubat sonuna kadar kaldı. Yani Halep'ten tekrar yola çıktığı zaman 1595 yılı girmiş bulunmakta idi. Buna karşılık, baştaki 21 Mart 1593 tarihinin 1594 diye düzeltilmesi lâzımdır ; çünkü İngilizler Gregorien takviminin yılbaşı 1 Sonkânunu 18 nci asır ortasına kadar kabul etmeyip 25 Martı yılbaşı saymışlardır. Bu bakımdan 1 Ocak-24 Mart tarihli bütün vesikaları 1753 yılına kadar hep birer yıl ileri almak gerekir.

³ Üçüncü Murat (1574—1595).

⁴ Birinci hediye, ilk İngiliz elçisi sıfatıyla, William Harborne'un 1583 baharında getirdiği hediye idi. Ahmet Refik "500 duka altın değerinde bir çalar saat, üç altın yaldızlı gümüş şamdan, iki vazoydu., diyor : *Türkler ve Kimliğe Elizabeth*, 6. Hammer "5000 altın kıymetinde bir saat, altın yaldızlı üç gümüş şamdan, iki kupa, dokuz İngiliz dog köpeği., diyor : VII, 134. Hediye⁵nin tam listesini Hakluyt'tan öğreniyoruz : "En âlâsından 12 kat elbiselik siyah çuha, 2 boy Flander kumaşı, 2 parça iki kat yaldızlı avani, yüksekliği üç kademden fazla olan büyük kutusu içinde tam bir takım şamdan, 2 büyük, 1 küçük güğüm, 1 leğen ibrik, su içmek için gümüşten biri iki başlı iki kuş, zincirli iki şişe ("Two bottles with chaines.,), kırmızı çuhadan sırtlıklarıyla üç güzel mastif, 3 fino, bir çift kan

. ra'ya bağlı Ascension⁶ yelkenlisi ile yola çıktık. Yelkenli 260 tonluktu ; kaptanı da mesleğinde görgü sahibi, usta bir adamdı, adı William Broadbanke idi.' Nisanın sekizinci günü Cebelüttarık boğazını geçtik, batıdan esen hafif bir rüzgârla aynı ayın yirmi dördüncü günü, Venediklilerin idaresi altında bulunan Zante' adasına geldik. Mayısın dördüncü günü oradan ayrıldık, yirmi birinci günü Akdenizin ta sonunda Kilikya'da bulunan İskenderun'a vardık. Burası Antakya'ya 25 mil uzaklıkta, gemilerin sığınmasına elverişli bir limandır. Tacirlerimiz mallarını, Haleb'e gönderilmek üzere burada boşaltırlar.⁸ İskenderun'dan Haziranın beşinci günü yola çıktık. Aksi taraftan esen rüzgârlar bizi Karaman kıyılarına, üstünde hisarı bulunan küçük bir ada yakınlarında "yatak,,⁹ bir yere sürükledi. Buranın adı Rosso kalesidir,¹⁰ Rodos'un 30 *league*¹¹ kadar doğusuna düşmektedir. Epeyce bir zaman adada içecek su aradık, fakat bulamadık, nihayet yerlilerden bir kaç fakir rum bizi bir kuyuya götürdüler de beş altı fiçı doldurduk. Deniz kıyısına düşen taraflar çok verimsiz, hep dağlık. Bununla beraber orada eski mermer bir mezara rasladık, üstünde eski Yunanca harflerle yazılı bir kitabe vardı, ama eskilikten yazılar hemen hemen silinmiş, okunmaz hale gelmişti. Gözlerimizin önünde Yunan dev-

kokusu alan tazı, bir çift av tazısı, ipekten sırtlıklarıyla iki kucak köpeği, 500 sterling lirası değerinde bir saat ; bunun üstünde gümüşten ağaçlarıyla bir orman vardı, bu ormanın bir tarafında geyikler kaçıyor, köpekler kovalıyor, peşlerinden de at sırtında avcılar gidiyor ; bir başka tarafında adamlar kuyudan su çekiyor ; daha başkaları da el arabalarıyla maden cevheri taşıyordu. Saatin tepesinde bir şato, şatonun üstünde de bir değirmen vardı. Bunların hepsi gümüşlendi. Saatin etrafı da mücevherle işlenmişti. *Hakluyt*, III, 112,113.

⁵ İstanbul'da İngilterenin ikinci elçisi (1588—1597)-

⁶ Bu gemi, hiç değilse sekiz sene önceden beri, Türkiye kumpanyası emrinde idi : *Hakluyt*, III, 134. 3 sene önce de on gemilik bir kafil ile giderken Cebelüttarık yakınlarında bir İspanyol hücumunu atlatmıştı. *Hakluyt*, IV. 380.

⁷ Zanta Akdenizin doğusuna gidip gelen gemilerin çoğunun uğradığı mühim bir iskeleydi. Seyahatname sahibinden 15 sene kadar sonra buraya uğrayan tanınmış İngiliz seyyahı Sandys adayı, bol yemiş veren ve dünyanın en güzel zeytinyağını çıkaran yer olarak andıktan sonra, "Ama en büyük serveti kuru üzümdür. Bu mahsül oraya pek çok tüccar çeker (bilhassa İngiltere ile Holanda'dan) çünkü adanın yerlileri onu ne yapacaklarını bilemezler, o kadar boldur," diyor ; ada hâkiminin her sene sultana şahinler (ve rivayete göre 1200 *zekino*) cizye verdiğini bildiriyor. *Travels* I, 4-6.

⁸ Bununla beraber, Türkiye kumpanyasının bir çok tacirleri Halep'e Şam Trablusu üstünden giderlerdi.

⁹ Bu canlı terim eskiden, kıyılarıdaki demir atmıya elverişli yerler için kullanılmış. Bak : Piri Reis, *Bahriye*.

¹⁰ Antalya körfezindeki bu ada Oruç Reisin ilk deniz macerasına sahne olan yerdir. Küçük bir tekne ile denizciliğe atıldığı ilk senelerden birinde Rodos şövalyelerine esir düştüğü zaman hapsedildiği gemi fırtınadan bu adaya sığınmıştı. Kargaşalık arasında Oruç Reis kimseye görünmeden denize atladı, "mucize kabilinden karaya ulaştı," ve kurtuldu. E. Hamilton Currey, *Sen' Wolves of the Mediterranean*, 21-23.

¹¹ " Üç *league* yani on beş İngiliz mili..., Rycout, 157 ;, "8 *league* ki 34 mil eder..., *Hakluyt*, III, 27. Belki "menzil,, diye çevrilebilir.

letin¹² büyüklüğünün bir âbidesi gibi duruyordu. Oradan Rodos'a yollandıksa da aksi taraftan esen rüzgârlar yüzünden Girit'in Sittia adlı bir limanına sürüklendik. Bu adayı Venedikliler idare ediyorlar,¹³ orada para ile tuttukları rumlardan başka altı yüz asker bulundurmaktadırlar, rüzgârların aksiliği yüzünden Girit'te altı hafta kaldık ; nihayet yolunda bir rüzgârla Nicaria, Pharos, Delos ve Andros¹⁴ adalarının ve daha bir çok takım adaların yakınından geçerek Ağustosun yirmi dördüncü günü Hellespont'ta iki kaleye vâsıl olduk.¹⁵ Buradan 30 mil kadar uzak olan Gelibolu'ya geliğimizden bir kaç gün sonra içimizden dördümüz, kiraladığımız iki kayıkçı ile birlikte, oranın Parma¹⁶ denen kayıklarından birine bindik. Bu adamlar Trakya kıyısı boyundan, bazan yelken, bazan kürek kullanarak, bizi dört günde İstanbul'a ulaştırdılar. Eylülün birinci günü padişahın dillere destan limanı İstanbul'a vâsıl olduk. O zamana kadar haşmetli hükümdarımızın mümessili¹⁷ bulunan ve kaç gündür —başka bir çok tanınmış kimselerle birlikte— hediye beklemekte olan Edward Barton tarafından hararetle karşılandık. Beş altı gün sonra da gemi Yedikule yakınlarına geldi. Burası çok iyi tahkim edilmiş bir yerdir, deniz kıyısına yakın yedi tane kulesi olduğu için bu ismi almıştır, geldiğimiz şehrin ilk kısmını teşkil eder. Mümessil, Ascension kaptanına gemi ile burada kalmasını,¹⁸ uygun bir rüzgâr olunca sarayın önlerine gelmesini

¹² Seyahatname sahibi *Greek monarchy* kelimeleriyle acaba Yunan medeniyeti mi demek istemiştir ?

¹³ Ada, uzun süren bir muhasaradan sonra, ancak 1669 yılında Türklerin eline geçti.

¹⁴ Bunlar Ege denizindeki takım adalardandır. Birincisi İcaria, ikincisi Paros olarak anılır ; Kâtip Çelebi *Tuhfetülkibar* da Ahikirya, Parre diyor.

¹⁵ 2 kale Sestos ile Abydos diye anılan boğaz hisarlarıdır. Yabancı gemiler gelip giderken Çanakkale'de yoklanırlardı. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, 106 ; Sandys, II, 68 : "Çünkü bu iki hisar boğaza hâkimdir. Uç gün tutmadıkça hiç bir hristiyan gemisini çıkmağa bırakmazlar (Türk gemileri ise bir günde bırakılır) belki İstanbul'da uygunsuz bir hareketi olmuşsa haberi gelsin diye beklerler ; saklanmış esir, yasak eşya taşıyor mu diye ararlar ; Eğer böyle bir şey bulunursa hem gemi zapt, hem içindekiler esir edilir. Bu hisarların birer eşi de İstanbul boğazında vardır.,,

¹⁶ "Çoğunun kürekçisi Mısırlı olan *piremeci* adlı küçük kayıklar...., Sandys, I, 30 (Piremeci kelimesi sandalın adı sanılmış) "Tatil günleri piremeye süvar olmuş nice bin pirü civan âşıkını sadıkan bu cayı meserrete gelip eğlenürler., Evliya Çelebi, I, 482. "Pireme italyanca *prama* dan mehuzdur ki bir nevi sandaldır., Hanımer, VII, 46.

¹⁷ 1588 yılında Harborne İstanbul'dan ayrıldığı sırada Barton elçi vekili olmuştu. Netekim padişah 25 Temmuz 1589 tarihinde yazdığı mektupta (Knolles, 1007) "Elçiniz, yerine Edward Barton adlı birini bırakarak, izninizle hükümdarlığınıza dönmektedir.. Yine o veyahut başka bir elçiniz vakit geçmeden nezdimize gönderilsin., diyordu. Sonra 1591 yılında Barton asaleten elçi oldu. Diğer taraftan, Elizabeth, ilk namesinde Harborne'u da "Orator, Messenger, Deputie, and Agent., diye takdim eder. *Hakluyt*, III, 85.

¹⁸ Yabancı gemiler Akdenizden gelirken daima Yedikule açıklarında durur, İstanbul'a gelmek için izin alırlardı. Elçi gemileri de, hattâ bir asır sonra bile, izin almak zorunda idiler. Rycout, 21. "Sultanın hazine ve cephanesine depoluk ettiği gibi büyük suç işleyenler için hapishane vazifesini gören Yedikule....., Sandys, I, 25.

ve padişahı camiinde yani kilisesinde iken selâmlamasını emretti. Bilesiniz ki padişah deniz kenarında, sûrların yanında, sarayına bitişik bir cami yaptırmıştır.¹⁹ Kendi âdetlerine uyarak haftada iki üç kere oraya ibadet etmeğe gider.²⁰ Bir kaç gün sonra kendisi orada iken, gemimiz renk renk ipekten bayraklar, uzun bayrakçıklar, flandıralarla süslenerek, uygun bir rüzgârın önüne katılmış, içinde bütün gemiciler ve elçinin adamlarının çoğu olduğu halde bu camiin iki kablo boyu²¹ açığında bir noktaya geldi. Böyle donanıp duruşunu padişah zevkle seyrederken, ilkönce iki pare küçük mermi attı ; sonra gemide yirmi yedi, yahut yirmi sekiz tane kadar olan büyük kıt'a topların hepsini ikişer nöbet atıp şenlik yaptı. Bunun üzerine padişah bostancıbaşıya²² —yani çok büyük olan bahçesinin âmiri-ne— adamlarımıza teşekkür etmesini ve aynı şenliği karısı imparatoriçeye de seyrettirebilmesi için bir başka gün yine tekrarlamalarını istemesini emretti. Onlar da, bir kaç gün sonra gemi gümrük dairesine giderken,²³ bu isteği yerine getirdiler.

Padişah böylece selâmlandıktan sonra kaptan, elçinin evi yakınlarında Rapamat'ta²⁴ gemiye demir attırdı. Büyük kıt'a topların hepsiyle birer kere ateş ederek elçiyi de selâmladıktan sonra hediye karaya çıkardı. Bu hediye verilmesi bir zaman gecikmiştir. Sebebini size bildirmek ne milletimizin, ne de elçimiz olan o değerli zatın şerefine lekeler. Elçi-

¹⁹ Bu camiin hangi cami olacağını kestirmek güç. Acaba seyahatname sahibi kıyıda ki kasırlardan birini cami mi sandı ? Padişahın orada oturarak gelip geçen gemileri sandalları seyretmesi bu tahmini kuvvetlendiriyor. "Padişahı âlempenah hazretleri tefrihi tab' ve teşhizi hatır için lebi deryada vaki sultan Bayazid Han kasrına çıktıklarında mahrusei Galata halkı piyemeleri ile feryad edüp.. rik'alar sunup teşekki ettiklerinde..., Selâniki, Basma, 282. " Bu Ayasofya camii her cuma sultan tarafından ziyaret edilir,, Sandys, 1 - 25.

²⁰ Doğrusu, haftada bir kere cuma günleri. "Her cuma günü (bizim pazar gibi bir tatil günüdür) sultan camiye giderken....,, *Busbecg*, 123. "(Üçüncü Mehmet'in cülusunda) iki seneden beri cuma alayı olmamış idi ; çünkü haremın dilsizleri, cüceleri —asker tarafından tahkir olunur korkusuyla— Murat'ı daima halkın karşısına çıkmaktan men'etmişlerdi,, *Hammer*, VII, 197.

²¹ Cable : About 100 fathoms ; in marine charts 607, 56 feet. *New Oxford Dictionary*.

²² "12 nci (hâkim) bostancıbaşıdır. Her şeb derya üzere bilcümle kurra ve kasabatı sabahedek keştügüzar ile her sahibi cürmü derecei cürmüne göre tazir ve tekdir eder.,, *Evliya Çelebi*, I, 121. "Bostancıbaşılar filikei hümayun dümenini kullanur.,, *Enderun tarihi*. Bak : "Fatih Kanunnamesi,, *T. O. E. M.*

²³ Hem şimdiki Yemişskelesi civarında, hem o hizalarda Galata'da birer gümrük dairesi vardı. "Yağkapanı gümrük emini....,, *Evliya Çelebi* I, 432 ; *Sandys*, I, 22.

²⁴ Rapamat adına çağdaş metin, harita ve resimlerde raslanmıyor. Buradaki ibarenin gelişine göre Galata ile Fındıklı arasında kıyının bir noktası olabilir. Bak: *Sir James Porter*, 163 haşiyesi. Öbür taraftan sefir Harborne bir çok mektuplarında "My mention rapamat nigh Pera.,, (*Hakluyt*, III, 115) ; "Rapamat my mention house by Pera over against Constantinople.,, (*Hakluyt*, III, 115) ; "My mention rapamat in Pera.,, (*Hakluyt*, III, 125) diyor ki, bunlara bakılırsa rapamat ilk İngiltere elçilik binasının adı olmak icabeder. İngiltere elçiliğinin arşivini kullanmak teşebbüsü netice vermediği için bu tah-3 inlerin hiç birini vesikalandıramadım.

mizin büyük dostu olan veziriazam Sinan paşanın²⁵ Macaristan seferine²⁶ gitmesi üzerine yerine aksi ve ters tabiatlı başka bir paşa tayin edilmişti.²⁷ Şimdi Karadeniz denen Euxine denizine bakan kalelerden²⁸ bazı Cenevizlerin kaçması üzerine bu paşa adamlarımızdan John Field adlı bir ingiliz, hem o civarda dolaştığı hem de bir kaç gün önce kaçınlardan birine bir mektup getirdiği bilindiği için, yakalatıp hapsedtirmişti ; boyununu vurduracağını söylüyordu. Adamın serbest bırakılması için rica etmesi üzerine de elçimizle, şimdi veziriazam bulunan bu paşanın²⁸ arası açılmıştı. Hiddete kapılıp haşmetli kırılçemiz elçisine öyle sözler söylemişti ki bu sözlere elçinin haysiyeti kırılmadan tahammül etmesine imkân yoktu. Bunun üzerine, hediye geldikten sonra, elçimiz bir arzda bulundu,³⁰ yani paşa aleyhinde padişaha bir şikâyetname verdi. Bunun verilmesi şu usule göredir :

²⁵ O senelere ait ingiliz resmi kâğıtlarının gözden geçirilmesi bu para düşkünü sadrîâzâmın ingiliz dostluğunun hikmetini her halde meydana çıkaracaktır. Bak : Hammer, VII, 169 haşiyesi. *Otuman State Crajt* adlı eserde bu sıralardaki fransız elçisi De Breves'den alınmış şu not var : "During the reign of sultan Murad, a very avaricious prince, he commenced to receive presents from those to whom he gave offices. This authorized the pachas to take themselves what they could get...., s. 52.

²⁶ "Fi Şaban Bosna beylerbeysi Hasan paşa ve Hersek beyi Mehmet bey Hırvat serhatlerinde Siska nam kıl'a üstüne Ilgar ve esas sulhu rahnedar edip ikisi dahi desti küffarda şehit ve ekser asker muarrikegâhı kıyamet üslûpta nabadid oduğu tesadümü emvacı lüccei gayreti sultanıyeyi bâis ve Macar seferlerinin zuhuruna sebebi hadis olup veziriazam Sinan paşa serdarı sipahi islâm ve Ferhat paşa kaimi mekam oldu., En kısa olarak, *"Ravzatulebrar,* (s. 473) da bu kelimelerle anlatılan Engürüs seferleri için Selâniki, Peçevî gibi bütün çağdaş tarihçiler Sinan paşanın ihtirasını baş sebep olarak gösterirler. Hammer, VII, 176-178.

²⁷ Bu paşa İran fatihlerinden Ferhat paşa idi. Knolles lakabının Karayılan olduğunu söylüyor (1014)."Arnavudiyülasıl amma bir âkil ve sengin ve perhizkâr ve sahibü nengü âr devletlû idi., *Peçevi,* II, 19.

²⁸ Hıristiyanların gözünü Yedikuleden çok bu Rumelihisarı zindanı korkutmuştu ; "Karakule., diye anılırdı, "kuvvetli kuleleriyle Rumelihisarı şehre hücumdan bir iki sene evvel Mehmet tarafından yaptırılmıştır. Bugün mertebeleri yüksek esirler için hapisane olarak kullanılıyor., *Busbug,* 61. Sandys, Barton'un elçiliği zamanında bir Holandalının bu zindandan nasıl kaçıp ingiliz elçisine sığınarak kurtulduğunu uzun uzun anlatıyor : I, 32. "Padişah bir adama gazap etse bunun (Rumelihisarının) Mim kal'asına hapsederler., Evliya Çelebi, I, 455. "(Macaristan seferine çıkarken) imparatorun elçisi askerinin arkasından götürüldü. Sefirin hanesi halkı evvelâ küreğe konulmuş, sonra Boğaziçindeki müthiş Karakuleye nakledilmişti., Hammer, VII, 180.

²⁹ Ferhat paşa veziriazam değildi. Sinan paşaya vekâlet ediyordu, kaymakamdı.

³⁰ Devlete bir müracaatı olan, arzuhalini rikâbı hümayuna değil, Babîaliye sunmak âdetken Sokullu'nunu düşmanları üçüncü Murat'ı bu işe kendisi bakmağa kandırılmışlar ve bütün arzuhaller padişaha verilir, karşılığında hattı hümayunlar alınır olmuştu. Ama arzuhallerin çokluğu, bir zaman sonra, yine sadnâzama bırakılmayı icabettirdi. "Bir müddet halkın rik'alarına rağbet buyurdular.. Her süvar oldukça ya camii şerife çıktıkça biner belki ikişer bin rik'a sunulur oldu., *Peçevi,* II, 17. Sir James Porter kitabının başına kattığı lûgatçikte dikkate değer bir noktayı belirtiyor ; o da, iki çeşit arzın bulunduğu : "arız mahzâ, bütün bir eyaletin yahut ordunun dilekçesi, arzuhal, bir kimsenin

Şikâyetçiler, padişahın, sarayından dışarı bir yere, ya Ayasofya'ya yahut deniz kenarındaki camiine gitmesini beklerler. Her şikâyetçi bir parmaya —yani her zaman bindikleri kayıklardan birine— binerek camiye altmış yetmiş arşın kadar yaklaşınca ayağa kalkar, arzuhalini alnına götürür.³¹ Cami denize baktığı ve sandalda kimler varsa hepsi oturduğu için padişah onu görür ve cücelerinden birini³² adamın arzuhalini alıp kendisine getirmesini emreder. Elçi ile dostluğu olan cüce, elçi farkedilir edilmez, kıyıya yanaşmasını işaret etti ; arzuhalini aldı, koşarak padişaha götürdü. İmdi, bu arzuhalin meali şuydu : Eğer şevketli hükümdar, kölesi bulunan vezirin hem elçiye hem elçinin şahsında onun haşmetli kiralıçesine ettiği tahkiri telâfi etmezse, kiralıçesinden böyle bir saygısızlığı hoş görüp görmeyeceğine dair kara yoluyla haber alıncaya kadar hediye alıncaya kadar hediye alıncaya karar verdiğini bildiriyordu. Bunun üzerine padişah hemen cevap gönderip elçinin bir saat sonra vezirin divanına³³ gitmesini, kendisinin de hazinesinden altınla dokunmuş bir hil'at yollayacağını, vezirin herkesin önünde bunu elçiye giydirmesini ve, barışıklarını göstermek üzere, hatıraları alan sözler söyleyerek onu kucaklamasını emredeceğini bildiriyordu. Bunun üstüne elçimiz evine döndü, atma bindi, yanında adamları olduğu halde vezirin sarayına geldi. Orada, padişahın emrine uyararak, vezir kendisini her türlü dostluk tezahuriyle kucakladı, nezaketli sözlerle hatıraları aldı, altınla dokunmuş hil'ati kendi eliyle sırtına geçirdi. Bu iş bitince elçi maiyetiyle evine döndü. Bu haberi duyan bütün hıristiyanlar; hele, böyle bir vaz'iyet çıksa, Türk imparatorluğunun ikinci büyük adamına karşı bu kadar cür'etli bir hareketi göze alıp kendini dostça dinletmek, sonra da bu kadar kısa bir zamanda haksızlığı telâfi ettirmek cesaretini asla gösteremeyecek olan Fransız elçisi ile Venedik elçisi³⁴ hayran kaldılar.

hususî dilekçesi., Bu mevzu üzerine en geniş ve salahiyetli' kaynak *İslâm Ansiklopedisi* olacakken yazık ki *Arz* maddesinde Abbasilerden Selçukîlere kadarki devlet teşkilâtlarında arz gözden geçirildikten sonra Osmanlı teşkilatındaki şekil ve mahiyeti nedense bildirilmemiştir.

³¹ Kalabalık içinde göze çarpmak kaygısıyla arzuhal sahipleri bazen de başlarının üstünde meş'ale gibi yanar bir şey tutarlardı : Sandys, I, 49 ; Rycout, 18, 19.

³² Cücelerle dilsizler üçüncü Murat zamanında sarayda çok ehemmiyet kazanmışlardı. "Cümle erbabı aklâm bizebanlara ve cücelere ve tavaşilere intisab ile peşkeşlerin mahbemahtı maktu tarikiyle verip ve menasıbı âliye., bey'olunup hiç bir tarihte lezzet kalmadığından herkes hayrettedir., Selânikî, Basma, 304; 313. Peçevî, II, 24. "Merhum padişah (üçüncü Murat) zamanında kalan ağalar ve cüceler ve dilsizler yüz bulup müdahale eylemişler idi, taşra çıkarılıp ekserine Mısır'da birer mikdar alûfe tayin buyuruldu., Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 46; Naima, I, 112.

³³ Veziriazam sarayında yani Babıâlide, salı ve perşembe günleri müstesna, öğleden sonraları divan olurdu. Tevkiî.

³⁴ O sırada fransız elçisi Savary de Breves, Venedik elçisi Zani idi.

Veziriazamla böylece barışınca elçi artık hediyein takdimine hazırlandı. Bu takdim merasimi³⁵ 1593 Ekiminin yedinci günü³⁶ şu yolda oldu :

Ascension gemisi, evvelce söylendiği gibi bayrakları, uzun bayrak-cıklariyle donanarak, elçinin saraya gitmek üzere karaya çıkacağı yere yakın bir noktaya yollandı. Bilesiniz ki bütün³⁷ hristiyan elçilerinin konakları, çoğu hristiyanların oturduğu Pera'dadır.³⁸ Buradan İstanbul'a dört beş mil kadar bir yol gitmedikçe karadan varamazsınız. Halbuki denizaşırı Thames nehrinden az geniştir. Elçimiz gümüşle dokunmuş bir elbise giyinip üstüne de altınla dokunmuş bir üstlük alarak yanında, atlastan ağır elbiseler giyinmiş yedi beyzade ve hepsi kıvılcılar kahverengi fransız çuhasından bir örnek üstlük giyinmiş otuz adamı ile birlikte kayığa bindi.⁴⁰ Karaya çıkışında gemi bütün toplarını attı. İki *bassa*, kırk elli kadar çavuşla⁴¹ beraber, elçiyi saraya götürmek üzere bekliyorlardı. Elçiyle yanındaki beyzadeler için, zengin takımlar koşulmuş atlar, ve indikleri vakit atları tutacak yedekçiler de hazırды. Elçi böyle itibarlı bir alayla, en önde çavuşlar, sonra ikişer ikişer gitmek üzere kendi adamları, sonunda çavuşu ve tercümanı ile birlikte kendisi, ve dışarı çıkarken daima beraberinde gitmek üzere evinde tuttuğu dört yeniçeri⁴²

³⁵ 11 Muharrem 1002 perşembe. Elçi kabulü çok kere alife dağıldığı güne raslatıldı. Elçiler "Divanı hümayuna arz ve alüfe günleri götürülür ;,, Tevkiî. N. M. Penzer, (*Harem*, 103) işlerin az olduğu Pazar veya Salı gününe düşürüldüğünü söylüyor. Birinci elçi Harborne alüfe dağıldığı bir pazar günü kabul edilmişti : *Hakluyt*, III, 110. Ama bu sefer öyle olmadığı görülüyor.

³⁶ Bah : Ahmet'Refik,'T. ve E., 9.

³⁷ Yalnız "kefereî fecerenin âzami mülükü çağsar,, yani Avusturya imparatoru elçisi İstanbul'da otururdu. Bak : *Busbecq*, 12-3124 ; Sandys, 1, 27.

³⁸ Pera o zaman Galata dışı değildi. "Pera other wise called Galata ;,, Knolles 349. *Karşı kıyıda*ki yer mânâsına gelen bir kelime olduğu hatırlanırsa hattâ Galata'yı da içine aldığı anlaşılır. Sir James Porter zamanında elçinin Galata'dan gün doğarken sandala binmesi usulmüş (s. 163). Sandys'in şu cümlesinden elçiliğin kıyıda epeyce yukarıda olduğu anlaşılıyor : "Galata'da sahile çıktım. Pera bağlarını tırmandım. Kiralın elçisi Eord Thomas Glover tarafından misafir edildim,, I, 22.

³⁹ Bu tahmin eksik olmalı. Bak : Evliya Çelebi, I, 396.

⁴⁰ Bak : 24 ve 38 numaralı notlar.

⁴¹ "Maiyet ve hizmetkâr vazifesini görürler, sultanın ve paşaların hemen bütün emirlerini bunlar tebliğ ederler.,, *Busberg*, 18 ; Knolles, 1300, *T. O. E. M.*, Cüz 13 den başlayarak ek halinde verilen Fatih Kanunnamesinde *çavuş* maddesine Arif bey şu notu katıyor : "Çavuşâm âli 324 nefer idiler. Sarayın bostancı ve sair ocaklarından alınırlardı.. Evaili devleti osmaniyede sefaret, muhaberati siyasiye vasıtalarıyla icra kılındığı gibi idare ve tefahhus tahkiki ahvali memlekete dahi bunlar memur edilirler idi. ,, Çavuşlarla birlikte bekleyen her halde iki paşa değil, çavuşbaşı olacak. Seyahatnamede sık sık *paşa* ile *başı* karıştırılmış, her ikisi için de *bassa* kelimesi kullanılmıştır.

⁴² *Busbecq*'ten anlaşıldığına göre (195) elçilere muhafız verilen yeniçeriler elçilik yakınında ama dışında yatarlardı. Knolles (1301, "A brief discourse..., 5-6) yeniçerilerin gördükleri çeşitli hizmetleri sayarken "bunlara elçi evlerini muhafaza etmek, yola giden yabancıları korumak için beraberce gitmek gibi işler de verilir," diyor. Sandys'de (I, 39) elçilere ve yabancıları muhafız olarak verilen yeniçerilerin her türlü sıkıntıya dayanır sadık ve fedakâr insanlar olduğunu söyler.

olduğu halde deniz kıyısından bir İngiliz mili kadar mesafedeki saraya geldi.⁴³ Oraya varınca ilkönce büyük bir kapıdan —bizim "Whitehall kapısının önündeki meydanlığa benzer— bir avluya girdik. Burada elçiyle yanındaki beyzadeler atlarından indiler.⁴⁴ Yüz yirmi yarda kadar ende, iki yüz kadar yarda boyda olan⁴⁵ ve içinde bir çok ağaçlar bulunan ikinci bir avluya girdiler. Bu avlu elçimiz için baştan başa büyük bir debdebeyle donatılmıştı.⁴⁶ Sağda, bütün avlu boyunca kemerli bir dehliz vardı ; saçağı bizim Borsa binamız gibi taştan sütunlara dayanıyordu. Dehlizin bir ucundan öbür ucuna, ağır elbiseler giyinmiş rütbe sahibi padişah muhafızları duruyordu. Başlarında madenden üstü yaldızlı yuvarlak miğferler, bu miğferlerin ön tarafında uzun bir fırça gibi dik duran büyük sorguçlar vardı. Solda kapıcılarla çavuşlar duruyordu. İki bin kadar olduklarını zannettiğim ve çoğu altın ve gümüşle dokunmuş dibalardan, kadifeden, atlastan, al çuhadan elbiseler giymiş olan bütün bu saray mensupları eğilerek, ellerini göğüslerine götürerek elçiyi hürmetle selâmladılar. O da ortalarından geçerken bazen sağına bazen soluna dönerek kendilerine aynı suretle mukabelede bulunuyordu. Böylece ilerileyerek bir kaç çavuş tarafından⁴⁷ Divana götürüldü. Burası adalet makamıdır.⁴⁸ Haftanın belli günlerinde⁴⁹ veziriazam, diğer vezirler, kazasker ve müftü⁵⁰ ile beraber, gelen dâvalara bakmak için burada hazır bulunur. Divan o büyük avlunun sonunda idi. Elçi beyzadeleri ile birlikte buraya geldiği zaman veziriazam yanında evvelce söylenen kimseler olduğu halde, kendisini çok büyük bir

⁴³ Alaylar sarayı çeviren sûrun dışından ilerler ; sadrîâzâmın Babîâliden çıkmasını bekler ; sonra, onun arkası sıra, üçüncü Ahmet çeşmesi karşısındaki büyük kapıdan saraya girerlerdi.

⁴⁴ Sadrîâzâmlar hayvandan orta kapıda inerlerdi.

⁴⁵ "Yüz otuz metre arzında ve yüz altmış metre tulünde..., Abdürrahman Şeref, "Topkapı sarayı hümayunu,, *T. O. E. M.*, cüz 6.

⁴⁶ "Galebelik divan oldur ki üçer ay başında cemi kula mevâcip çıka yahut bir kuldân elçi gele olgün ruzu mahşerden nişan verir bir divanı azim olurdu ki iki yüz cevherlere müstağrak küheylan atlar ve cemi erbabı divan altuna müstağrak olup cemi alât ev evanii taam mücevher geleler zerdüz halice ve mühteler ile padişahı cemcenabın cümlesi asitanesi tezyin ederler ki elçiler gördükte dembeste ve hayran olurlardı., Evliya Çelebi, I, 202.

⁴⁷ Divandaki teşrifata bakanlar, ellerinde gümüş sopa bulunan çavuşbaşı ağalardı. Bunlara selâm çavuşları da denir. *Enderun tarihi*, I, 169.

⁴⁸ "Süleyman Han asrında., bir adalet köşkü ve bir divanhane bina olunup yedi vezir haftada dört gün divan olmak kanunu padişahî oldu., Evliya Çelebi, I, 117. Öbür taraftan, Fatih kanunnamesi "evvelâ bir arz odası yapılısın cenabı şerifim pes perdede oturup hafatda dört gün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım rikâbî hümayunuma arza girsinler., diyor. Şu var ki kanunnamenin Fatih'ten kaldığı şüphelidir. Knolles'a bakılırsa (1300) divana gelen dâvalar en geç üç günde neticelendirilirdi.

⁴⁹ Cumartesi, pazar, pazartesi, salı günleri.

⁵⁰ Seyahatname sahibi müftüyü divan âzası göstermekle yanılıyor. "This man for the greatness of his place may not abase himself so much to sit in the Divano., Knolles, 1303-

dostlukla karşıladı. Haşmetli kıraliçemizin nâmeleri alındıktan sonra, hediye hakkında, kıraliçemizin sıhhati hakkında, İngiltere ahvali hakkında, bu taraflardaki tiaretimizin zorluğa uğramaması hakkında görüşüldü. O sırada yemek hazırlanmıştı,⁵¹ sarayın adamları yandaki odaya sofru kurdular. Ziyafette yüz sahan kadar yemek vardı; ⁵² çoğu haşlama yahut kızartma idi. Elçi vezirlerle beraber yemeğe içeriki odaya geçti.⁵³ Beyzadeleriyle adamlarına da bir o kadar çeşit yemek çıkarıldı. Onlar da avlunun aynı tarafındaydılar, ama yemeğe kendi başlarına oturdular ; sofranın baştarafında kırk elli çavuş duruyor, beyzadelere sırasıyla hizmet edilmesine bakıyordu.⁵⁴ İçilen, gülsuyu ile şeker katıştırılmış bir suydur. Bunu bir adam sırtındaki bir tulumda (yani keçi derisinde) taşıyor,⁵⁵ isteyen oldukça kolunun altındaki emzikten taslara dolduruyordu.⁵⁶ Yemek böyle sırasıyla geldi, konuşmadan ağır ağır yenildi ise de toplanışı o kadar intizamı olmadı. Bir çok *moglans*,⁵⁷ haşmetli kıraliçemizin hizmetkârlarına benzeyen mutfak hademeleri, karmakarışık bir halde içeri girdiler, sahanları alıp çıktılar. Bir sahanla gözü doymayanları iki üç sahandakileri bir tanesine boşaltıyordu. Böylece her şey temizlenip çabucak ortadan kalkmış oldu.⁵⁸ Yemekten sonra elçi beyzadeleriyle birlikte, hususî memurların delaletiyle⁵⁹ avlunun yukarı sol başında, küçük taş döşemeli üçüncü bir avluya açılan kapının yanında yer aldı. Bu üçüncü avlunun ortasında mermerden küçük bir köşk vardı, her halde burada padişah oturuyordu.⁶⁰ Onun emri üzerine esvap dairesinden altınla dokunmuş hil'atler getirdiler,

⁵¹ "Divana gidecek sefirlere bir kuşluk yemeği vermek âdettir., Busbecq, 87. Harborne'a da ilk geldiği zaman böyle bir ziyafet verilmişti ; *Hakluyt*, III, ili.

⁵² "(Şehzade Mehmet'in sünnet düğününde) elçi İbrahim Han'a dahi üç sofru has ve üç sofru harcı yemek çekilürdü has yemek on beşer nevi ve harcı dokuzar nevidi ;,, Selânikî, Basma, 166. "(Geylan hâkimi Han Ahmet için) dört sofru has na'mı mülûkâne ki on iki nevi nimet altına ve yirmi dört nevi nimet üzerine konup kendi has odasında çekilüp ikram olundu ve otuz sofru simatı na'mı padişahî dahi sair hüdemasına çekildi ki dokuz altında ve dokuz üzerine konulmuş idi ;,, *Selânikî*, 345.

⁵³ "Taam keşide kılındıkta yalnız elçi sadrıâzâmın sofrasında ve sair muteber adamları kaptan paşa ve defterdar ve nişancı efendiler sofralarına tevzi olunur ;,, *Enderim tarihi*, I, 273. *Tevkii*. Sofrada tahta kaşık kullanılırdı ; Knolles, 833.

⁵⁴ "Veziriazâmın ve sair vüzeranın sinilerin çasnigir ağalar kondurular ;,, *Tevkii*.

⁵⁵ "Debbağlar.. meşinden dikişsiz olarak yapılmış somaklar takdim ettiler,, Hammer, mütercim Atâ efendinin notu : "Somak su içecek kap demektir.,,

⁵⁶ Harborne'a verilen ziyafette su dağıtanların belinde "bakırdan yaldızlı kaplar dolu bellikler,, varmış. *Hakluyt*, III, m.

⁵⁷ Acemi oğlanlar saray, ordu, hükümet hizmetleri için yetiştirilmekte olan devşirme çocukları idi ; Knolles, 130 ; *İslâm Ansiklopedisi*, "Acemi oğlan,, maddesi ; Lybyer, 79 - 81. Ramberti'den alarak Penzer mutfak hizmetindeki acemi oğlanlar sayısının yüz olduğunu kaydediyor.

⁵⁸ Ziyafet sonundaki bu karışıklığı Knolles da yazar. 834.

⁵⁹ "Radettaam elçi ellerin yuğduktan sonra çavuşbaşı işaretiyle divanhaneden çıkarılıp hazine önünde hil'atler giydirilür ve anda tevkif ettirilür ;,, *Tevkii*.

⁶⁰ *Enderun tarihi* arz odasının birinci Ahmet zamanında yapıldığını söylerken (I, 312) belli ki yanılıyor.

elçi ile yedi beyzadesine giydirdiler.⁶¹ Elçinin kendisine biri altınla dokunmuş, biri kırmızı kadifeden iki hil'at, öbürlerine sade birer hil'at verildi. Ondan sonra kapıcılar,⁶² sandıklar içinde hazır duran hediye⁶³ elçinin adamlarından aldılar. Bu hediye on iki parça yaldızlı güzel avani, âlâ ingiliz kumaşından renk renk otuz altı kat elbiselik, yirmi kat altınla dokunmuş diba, on kat atlas elbiselik, altı boy âlâ Holanda kumaşı, çok değerli diğer bazı eşyadan ibaretti. Her parça bir adamın elinde olmak üzere bunlar avluda dolaştırıldı ; hepsi yüz parça kadar vardı. Taşıyanlar, hediyenin ve kendisine gönderildiği şahsın itibarına hürmet olmak üzere, herkes göreeek surette ikişer ikişer yürüyorlardı. En iç avluya girip padişahın oturduğu köşk penceresinin önünden geçtiler; o da, yandaki hususî dairesine⁶⁴ konmak üzere götürülürken hepsini gördü. Hemen hediyenin arkasından elçi ile beyzadeleri takibettiler. Bu avlunun kapısında yirmi otuz kadar haremağası duruyordu ; avlunun içinde de çoğu genç, türk cücelerle dilsizler vardı. Padişahın odasının kapısında bir başka *bassa* ile beraber bostancıbaşı duruyor ; elçi ile maiyetini, altın gümüş işlemeli bir kaftan giymiş tahtında oturan padişaha götürmek üzere bekliyorlardı. Padişahın oturduğu yer⁶⁵ odanın öbür taraflarından bir karış kadar yüksekti ve gümüşle işlenmiş, inciler firuzelerle süslenmiş yeşil atlastan bir hah kaplıydı. Odanın geri kalan kısmı karanfil kırmızısı atlas üstüne altın simle işlenmiş bir halıyla örtülüydü. Odada padişahın kendisinden başka kimse yoktu ; sade arka tarafında duvarın dibinde başı eğik, efendisinin huzurunda bütün tebaaları gibi inkiyatla yere bakan bir *bassa* buruyordu. Elçi böylece kapıda duran iki adamın arasında, herbiri bir kolunu almak üzere,⁶⁶ içeri götürüldü, el öptü,⁶⁷ sonra yüzü padişaha dönük olmak üzere onu tekrar kapıya getir-

⁶¹ Elçilere "Kanunu kadîm üzere hil'atı fahire ilbas,, olunurdu ; *Selânikî*, 227. "Taam oldukta... eski divanhane önünde elçiye ve itbainâ ruznamçe kaydı üzere rütbelerine göre kürk ve hil'atlar ilbasiyle tevkif olunur,, *Enderun tarihi*, I, 273.

⁶² Kapıcı ocağı halkı "Sarayı hümayun hamallarının zabıt ve âmirleridir,, *Enderun tarihi*, I, 302. Knolles'dan anlaşıldığına göre ellerinde kamıştan uzun siyah sopalar tutarlardı.

⁶³ Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Co.* kitabında bu hediyenin o zaman çıkarılan listesinin birinci sahifesinin fotoğrafını veriyor : 6. Buna göre bütün hediyeler 23 sandık tutmuş olacak ; yalnız padişaha 6 sandık kumaş gitmişti.

⁶⁴ Hediyeler hazineye konmak üzere hazinedarbaşı ağaya teslim ediliirdi. *Enderim tarihi*, I, 274.

⁶⁵ "He sitting upon a pallet, which the Turks call mastabe..., Knolles, 334.

⁶⁶ "Elçinin ve arza girecek muteberanın herbirini ikişer nefer kapıcıbaşı unvanlarından tutup divanı tercümanı beraber olduğu halde arza girerler,, *Enderun tarihi*, I, 274. Tevkiî, "Rikâbı hümayun ağaları,, diyor. 18 nci asır ortalarında da bu vazife kapıcıbaşlarını : Sir James Porter, 168. Tarihler, Hüdavendigâr Kosva'da hançerlendikten sonra padişahın huzuruna çıkan yabancıların kollarını tutmak âdet olduğunu yazıyorlar. Knolles, 834.

⁶⁷ Padişahın eli öpülmezdi ; sağında duran bir memur eteğinin ucunu öpmek üzere tutup verirdi. Knolles, 835.

diler. Adamlarına da aynı merasim yaptırılınca kadar orada bekledi. Bu bittikten sonra, her hediye veriliste âdet olduğu üzere, haşmetli kıraliçemizin şerefine en uygun düşecek üç dilekte⁶⁸ bulundu. Bizim milletimizden olanların padişahın ülkelerinde serbestçe ticarete bulunabilmesini istedi. Padişah bunlara "Nolo !,, diye tek bir kelimeyle cevap verdi.⁶⁹ Bu kelime türkçede "Bu iş yapılacaktır,, manasınadır. Çünkü hıristiyan elçilerle görüşüp sohbet etmek türk hükümdarının âdeti değildir.⁷⁰ Ama dileklerini kabul ederse yerine getirilmeleri için vezirini memur eder. Elçimizin bütün dileklerini kabul etti. Günlük *mony*, et, odun, otluk tayinatının evvelkinden yarım misli fazla verilmesini emretti.⁷¹ Bunun üzerine elçi izin alarak beyzadeleriyle beraber nasıl geldiyse öylece oradan ayrıldı. Bütün saray halkı, gelirken olduğu gibi, kendisini selâmladılar. Atlarımıza binmek için ikinci avluya geldik, bindikten sonra yarım saat bekledik. Başlarında ağalarıyla hiç değilse 2000 sipahi, onların ardından elçiyi evine kadar götürmek için 40 - 50 çavuş önümüzden geçtiler.⁷² Karaya çıkarken olduğu gibi karadan ayrılırken de gemi büyük toplarının hepsi ile ateş etti. Gemiye varınca elçi de, kendisini evine kadar geçirmeğe gelenlere büyük bir ziyafet verdi. Alay ve hediyein takdimi merasimi de böylece, günle birlikte, sona erdi. Bundan az zaman sonra elçi imparatoriçe sultana da hediyesini takdim etti. Bu sultan veliahdın anası olduğu için öteki sultanlarla odalıklardan çok daha fazla saygı görmektedir.⁷³ Haşmetli kıraliçemizden kendisine gönderilen hediye kıraliçemizin mü-

⁶⁸ İngiliz elçileri için o sıralarda itıvat haline gelen üç istek : İngiliz tacirlerinin serbestçe ticaret edebilmesi, gemilerinin Cezayir korsanlarının taarruzuna uğramaması, esir düşmüş ingilizlerin serbest bırakılması idi. Yoksa, her hediye karşılığı üç ricada bulunmak gibi bir âdet yoktur.

⁶⁹ "Olur !,, demiş olsa gerek.

⁷⁰ "... whom be (The Grand Siniör) ansvvering in four words..., Knolles.

⁷¹ *Mony* : para, tahsisat. Ahmet Refik, "XVI" 90, İstanbul'da Hint elçisine verilecek tayinatın miktarına dair bir name neşrediyor ; *T. ve K. E.*, 21, İngiltere elçisine odun verilmesine dair bir name sureti daha vermiş. Sir James Porter (159) karadan gelen elçilerin hudutta vezirin ağalarından biri tarafından karşılandığını, takip edeceği yolun tayin edildiğini, emniyet tedbirleri alındığını, kendisine "*Thyme*, yani yiyip içecek, ve binek hayvanları arabalar,, verildiğini yazıyor ; masrafını —hazineye olan vergi borçlarından kesmek üzere— geçilen yol üstündeki vilâyetlerin çektiğim söylüyor., "...aussi ne lui accorda-t-on que les frais d'entretien alloues aux plus petites ambassades. (Savoir: quatre moutons, six poulets, du pain jusqu'a concurrence de quatre vingts aspres et quatre mesures de vin. Rapport d'Eytzing. Archives I. R.) Hammer, VII, 186. "Padişah (Şah Abbas elçisi Haydar Mirza'ya) tayinatı yevmiye olarak 100 koyun, 100 şekerli çörek, 100 mum, bu nisbette eşyayı saire tahsis etti., Hammer, VII, 152.

⁷² Elçiler dönüşte de, Sadrıâzamm Babiâliye dönüşünü beklerlerdi. "Elçiler avdet eyledikte çavuşbaşı ile gitmesi mutad olan çavuşlar kâtibi efendi ve çavuşlar emini ağa götürürler., *Enderun tarihi*, I, 275. Knolles (835) ağalarıyla birlikte yeniçerilerin de elçileri geçirdiklerini söylerken yanılıyor.

⁷³ Üçüncü Mehmet'in anası Venedikli Saniye sultan.

cevherle işlenmiş ve elmaslar yakutlarla çevrilmiş bir resmi,⁷⁴ yaldızlı üç parça büyük sahan, altınla dokunmuş on kat esvap, güzel bir kutu gümüş ve altın yaldızlı cam şişe, iki boy en âlâ Holanda kumaşydı. Sultan bunları büyük teşekkürlerle aldıktan sonra elçiye, kraliçenin hangi hediye eden en çok memnun kalacağını öğrenmek üzere haber yolladı.⁷⁵ Elçi cevabında Türk biçimi bir sultan elbisesinin İngiltere 'de görülmedik bir şey olduğu için memnuniyetle karşılanacağını bildirdi. Bunun üzerine sultan, altınla dokunmuş çok kıymetli bir üstlülle gümüşle dokunmuş mintan, kıymetli ve güzel Türk işi bir kemerle bir teşekkür mektubu yolladı. Üslûbundaki hususiyeti görmeniz için bir suretini bu risalenin sonuna ekliyorum. Mektup ve hediye padişahın da gönderdiği ile beraber, Martın yirminci günü karadan Edward Bushell ve William Aldridge⁷⁶ muhafazasında yola çıktı. Bunlar Eflak, Buğdan,⁷⁷ Lehistandan⁷⁸ geçtiler. Eflak prensi⁷⁹ Mihal ile Buğdan prensi Voyvoda Aron,⁸⁰ elçiden aldıkları mektuplar üzerine, kendilerine her türlü ikramda bulunmuşlar. Zaten prenslerin ikisi de az zaman önce mevkilerine elçi hazretlerinin padişah nezdindeki itibarı sayesinde geçmişlerdi. Elçi aynı suretle kaptanıderya Çığala paşayla⁸¹ padişahın kızını alan İbrahim paşaya,⁸² bütün

⁷⁴ Topkapı müzesi müdürü B. Tahsin Öz gerek hazinede, gerek hazine defterlerinde böyle bir resme raslamadığım söylüyor,

⁷⁵ Bu münasebetle Safiye sultan ı Rebiülevvel 1002 tarihiyle yazdığı mektupta, padişahın bir çok sıfatlarını sıralayıp methini ettikten sonra, kraliçenin gerek memleketi, gerek tebaası için elinden gelen yardımı esirgemeyeceğini bildiriyor. *Hakluyt*, IV, 18 - 20.

⁷⁶ Laurence Aldersley 1586 yılına ait İskenderiye seyahatnamesinde, gemileri Zanta adasına uğradığı zaman Londra tüccarlarından Thomas Cordall'ın adamı William Aldridge tarafından ağarlandığı söyleniyor : *Hakluyt*, III, 353. Demek ki, elçi gibi bunlar da kraliçenin memurları değil, sadece o sırada İngiltereye gitmekte olan tacirlerdi.

⁷⁷ "Eyaleti Eflak ve eyaleti Buğdan dahi umuma hristiyanı olup beyleri âliosman tarafından azlû nasbolunur ve başlı başına hükümet eder her sene devleti Osmaniyeye ikişer bin kese vergi verip Silistre eyaletine tabilerdir., Evliya Çelebi, I, 183.

⁷⁸ Üç dört sene önce Osmanlı devletiyle Lehistan bozuşmak üzere iken Elisabeth'in araya girmesiyle iş yatıştırılmıştı. Knolles, 1007.

⁷⁹ "İsyana müttehi bir kâfiri bedhâl, olan Mihal Macaristan seferi açıldıktan az sonra isyan ederek imparatorluk için senelerce başlı başına bir dert olmuştur. Peçevi, II, 152—153 ; Knolles, 1050—1051 ; Kâtip Çelebi, *Fezleke* I, 35. "Eflak beyi Mişel bey ... ki ... Sinan paşanın mültezimidir..., *Hayrullahafendi tarihi*, XIV, 56.

⁸⁰ " ... Buğdan voyvodası ki Sinan paşanın değmesi idi..., *Peçevi*, II, 158 ; *Naima*, I, 103 ; *Fezleke*, I, 41 ; Hammer, VII, 167. İsyanı için bak : Hammer, VII, 186. Sonra İngiltere elçisine sığınmıştı : Sandys, I, 66.

⁸¹ Kâtip Çelebi (*Tuhfetülkibar*, 100) "Çağalazade Sinan paşa... iki defada cümle on sene kadar zaman kapudan oldu zamanında nice tasarruflar edüp baştardaya kürekçilerin eyusunu intihabederdi ve her küreğe üçer forsa ve üçer türk koyup gemi halkı emin olurlardı ve Koca Hacı Reis ki Turgut paşaya yetişmiş bir korsanı pir baştarda reisi olup donanmayı çeker çevirir paşa dahi anın kavli ile âmil olurdu hiçbir seferinde yüze kir getirmedi," diyor.

⁸² Mısır'dan dönüşte orayı ve yolda geçtiği yerleri yağma ederek padişaha "yirmi kere yüz bin altunluk,, hediye getiren, sonra da damad olan İbrahim paşa. *Selânikî*, 196.

öteki vezirlere de⁸³ pek çok avani, âlâ İngiliz kumaşı ve pahada ağır şeyler hediye verdi. Can sıkılmamak için bu hususta tafsilâta girişmiyorum. Bütün hediyelerin verilmesi böylece bitince gemi, son defa veda olmak üzere, Sarayburnunda on pare top attıktan sonra Kasımın birinci günü İngiltereye hareket etti. Ben öbür Temmuz sonuna kadar İstanbul'da⁸⁴ kaldım. O yılın baharı Macaristana karşı büyük bir sefer hazırlığı başladı ; padişah kendisi gideceğini söyleyerek etrafa korku salıyordu. Fakat Heliogabalus⁸⁵ gibi, tab'ı Merrih'tençok Zühre'ye meyil gösterdiği için, bir tarafa gitmedi. Ama o sene büyük bir ordu yola çıktı ; baharda Macaristana gitmek üzere Anadolu'dan geçtikleri vakit iki ay kadar İstanbul sokaklarını geçilmez hale getirdiler ; ne hıristiyan ne yahudi, kimse parasını çaldırmadan şehirde dolaşamaz oldu.⁸⁶ Sade hıristiyanlara değil hattâ türklere de, tecavüzlerde bulundular, ne canilik ne haydutluklar ettiler yazmıyacağım ; Tanrıdan İngiltereye böyle bir şey göstermemesini dilerim. Yalnız, şu son kırk senedir haşmetpenah kraliçemizin idaresi altında her türlü nimet ve rahatlığa erdikleri halde Tanrıya itaat ve kraliçemize minnet borçlarında kusur edenler, isterdim ki, kısa bir zaman orada olup gerek

⁸³ "Sene 1001 (1592-1593) çün def'ai salisede mührü hümayun Sinan paşaya inayet olundu... Ferhat paşayı vezirisanî ve İbrahim paşayı salis ve Çığalazadeyi rabî makamına vaz'ettirdi., *Peçevi*, II, 131.

⁸⁴ Bu ifade çağdaş tarihlerimizin hiç' birinin dediğine uymuyor. Onlar ne baharda hazırlığın başladığını, ne de büyük bir ordunun İstanbul'a gelip beklediğini kaydediyorlar. Hem ordu şehir içinde, yahut Galata'da toplanmaz ; ya Üsküdar'da ya Davutpaşa'da çadır kurardı. Tarihlerimizin, şüphe uyandırmayacak surette iddiasızca birleştikleri ifade şudur : sefere hazırlıksız, "20 güne kalmayup., çıkılıverdi ; yaz mevsimi sefer için çok ilerlemiş, kasım yaklaşmış olduğu halde yola düşüldü. Hattâ Selânikî, "Kışlağa gelen yeniçeri ve bölük halkı bu sefer büyük hazırlık isterdi on beş günde çıkıldı deyu şikâyet ettiler," der. *Peçevi*, II, 136. Naima'nın verdiği (I, 84) hareket tarihi 12 Şevval 1001 perşembe ; Hammer, onun da ardından mütercim Atâ efendi (VII, 179 zeyli ve notu) bu yanlış tarihi düzeltmeğe çalışıyorlar. Bu tarihçilerin gözünden kaçmış bir kayıt da Selânikî'de var : "Şehri şevvalin yirminci düşenbe günü., diyor ; ama o günde salıya Taslamaktadır.

⁸⁵ Heliogabalus, ahlâksızlığıyla şöret bulan bir Roma imparatoruydu (i. s. 218—22). "Zendostlukta bir mertebe idiler ki haremi muhteremlerinde dahili firaşı hassai şehriyarî olan hasekiler kâh kırktan nakıs kâh ziyade idi., *Peçevi*, II, 4. "İptida Slâmbol'dan taşra çıkmıyup merhum olan bu padişahıdır., *Evliya Çelebi*, I, 351.

⁸⁶ Ufak tefek hırsızlıklar için bile dikkatle tedbir alınan bir şehirde bu kargaşalığa gözyumulacağı tahmin edilemez. Bak : *Busbecç* ; Sir James Porter, 265. Kaldı ki bizzat yabancılar Türk ordusundaki disipline, sessizliğe hayranlıklarını söylemektedirler. "...House-breaking, or pilfering, by Turks, scarce ever happens in Constantinople. In that city the Bulgarians are most to be apprehended ; they are generally the thieves ; yet you may live there with security, and your doors remain almost continually open. The greeks seldom rubb anything considerable ; but their fingers are as nimble as their genius is sprightly : they will pilfer., Sir James Porter, 265. "The police of that great city of Constantinople is admirable. The Janissaries ... are the city guard ; with single clubs they keep ali the inhabitants in subjection ; no riots, no mobs, 110 disorders are known in the streets ; at the least noise the delinquants are secured, confined, punished., Porter, 311.

hıristiyanların, gerekse böyle kâfir bir hükümdara tebaa olarak yaşayanların hepsinin ne feci bir halde bulduklarını görsünler. Bu halk sade en aşikâr bir bilgisizlik içinde yüzmekle kalmıyor ; Tanrının gösterdiği doğru yolu görmekten de âcizdirler. Eminim ki bu manzara (eğer ilâhî feyizden mahrum değillerse) görenleri, öyle eşref bir zamanda, İsanın dinini din bilen iz'an ve iyman sahibi bir hükümdarın idaresi altında yaşadıkları için Tanrıya tekrar tekrar şükrettirecektir.

Bu yıl Macaristan harbine giden askerlerin sayısı, kaptanıderyanın elçiye verdiği aşağıdaki izahattan da anlaşılacağı üzere, 470.000 idi. Bunların hepsinin gitmesi kararlaştırılmıştı ve gitmeleri lâzımgelirdi, ama baharda hıristiyanların kazandıkları zafer⁸⁷ türk askerlerinin çoğunda öyle bir korku uyandırmıştı ki, gelen haberlerden anlaşıldığı üzere yolda kumandanlarını bırakıp kaçmışlar.⁸⁸

1594 yılı mayısında hıristiyan imparatoruyla çarpışmak üzere Macaristana gitmesi kararlaştırılan türk askerlerinin sayısı :⁸⁹

<i>Achmigi</i> ⁹⁰	50.000
Yeniçeri ağası emrinde yeniçeri ve cebeciler ⁹¹	20.000
Bütün sancak beyleriyle birlikte Rumeli beylerbeyi	40.000
Sipahiler ⁹²	10.000

⁸⁷ Serhat beyi Hasan paşa ile sultanzade Mehmet bey askerlerinin bozulduğu Ada muharebesi. *Naima* (I, 10) o senenin "Hududu Rûmda bozgun senesi deyu meşhur,, olduğunu söylüyor.

⁸⁸ Padişah Eğri fethi ertesinde, İstanbul kadısına yazdığı hükmü şerifte yeniçerilerden kaçmış olanların mal ve mülklerinin zaptedilip mühürlenmesini emrediyor. *Selânikî*, yazma, 1006 senesi.

⁸⁹ "Bu seferi nusret esere müctemi olan asker malûm değildir ki her kez Engürüs serhaddinde müctemi olmuş ola yalnız kapukulu 30000 var idi Rumeli hod bu mertebe gelmiş idi haddü hasrin Allahü taalâ bilürdü merhum sultan Süleyman Han'dan sonra Engürüs'e sefer olmamağla dünya Engürür seferine arzumend olmağla belki gelen mazulleri ve ganimet ümidin eden bahadırlar başka Rumeli askeri kadar leşger idi dense vechi var idi ve akıncı tafesi ve yörük başka bir eyalet askeri kadar olurdu., Peçevî, II, 156. Knolles (1040) Tatarlarla birlikte bütün ordunun 150000 kişi kadar olduğunu söylüyor. Ordu belki de 300000 vardı. Her halde 470000 çok mübalâğalı bir sayıdır. Süleyman zamanında 200000 olan ordunun 30 senede iki misli artması izah edilemez. Kaldı ki Venedik balyozu Bernardo memlekete dönüşünde verdiği 1592 tarihli raporda Osmanlı ordusu mevcudunu 250000 olarak kaydediyor : Lybyer, 107.

⁹⁰ *Akıncı* olsa gerek. Lybyer "bunların sayısı sulh zamanı 30000 kadardı... fakat harp zamanı gönüllüler katılınca çok artardı,, diyor (105-106).

⁹¹ "Tam kuvvetle toplu buldukları zaman sultanın 12000 yeniçerisi vardır ;,, *Busbeg*, 19. Knolles (1301) Toplu sayıları 40000 tutan yeniçerilerin 16000 kadarının "İstanbul'da olduğunu kaydediyor. Kâtip Çelebi bu harbin açılışından bahsederken 12000 yeniçeri ile kethüda memur olup..., der ; *Fezleke*, I, 11 ; Hammer, VII, 180. Lybyer (95), Cevat beyden alarak, 1574 yılında (yani üçüncü Murat tahta çıktığı sırada) yeniçeri sayısının 13599 olduğunu söylüyor ; ama ocaklar zaten üçüncü Murat zamanında bozulmağa başladı. Cebeciler yeniçeri ağası emrinde değillerdi ; ama, bu sefer için "Cebecibaşı bin kişi ile Ağaya refakate... memur oldu ;,, Hammer, VII, 182.

⁹² Knolles (1301) sipahilerin sayısını 26000—30000 olarak veriyor.

Silahdarlar		6.000
Sağbulve ile Solbulve ⁹³	her ikisi birden	8.000
Belgrad	}	80.000 ⁹⁴
Tamışvar beylerbeyi		
Bosna		
Budin beylerbeyi		
Hersek sancağı		
Anadolu'dan		
Karaman beyi	}	100.000
Laras		
Şam		
Sivas		
Van		
Erzurum		
Tatarlar da aşağı yukarı		

Görüyorsunuz ki Türk padişahı sefere çıktı mı az asker çıkarmıyor. 1597 de Macaristana sultan Mehmet kendisi gittiği zaman, eğer söylenene inanmak caizse, ordusu 600.000 kişiymiş.⁹⁶

İstanbul şehrine gelince : bilesiniz ki bu şehir büyüklüğü bakımından olduğu kadar yerinin güzelliği, ticaret yollarının uğraklığı, lâzım olan her türlü gıda maddelerinin bolluğu, insanın ihtiyaç duyduğu her şeyin bulunuşu bakımından da Avrupada hangi şehirle olsa boy ölçüşür. Bir burunun üstüne kurulmuştur; şark şimalî Pontus Euxinus'a, garp cenubu Propontis'e bakar. Bu iki denizden de gemiler bol ve çeşitli mallar getirir. Şehrin kendisi bir üç köşe teşkil etmektedir. İki yanındaki sular denize dayanır ; üçüncü yanı Trakya toprağına dönüktür. Padişahın sarayı denize bakan uçtadır ; şehirden bir duvarla ayrılmıştır. Sarayın duvarının çevresi aşağı yukarı iki İngiliz milidir.⁹⁷ Daha önce bahsi geçen Yedikule öbür uçta, Konstantinin'in eski sarayı da şimalde üçüncü uçtadır.

⁹³ Sağbölük, solbölük olacak : "Gurabayı yemimi yesar," ve "ulüfeciyanı yemimi yesar,.. Bu harbe yalnız gurebayı yesar ile ulüfeciyanı yemin gitti ; öteki ikisi İstanbul'da kaldı : Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 12.

⁹⁴ Knolles'da (1301) Rumeliden çıkan tımarlı sipahilerin sayısını, birinci Ahmet zamanında 80000 olarak tahmin ediyor.

⁹⁵ " Tatar askeri hod hânın lisanından bildef'at mesnuum olmuştur 150000 Tatar askeriyle gelmiş idik buyururlar idi 150000 olmak ne ihtimaldir ve illâ otuz kırk binden mütecaviz idüğünde iştibah yoğıdi,, *Pecevi*, II, 157 Knolles (1040) "... Fortie thousand Tartars..., "Tartars whereof there are lightly three score thousand...., Sandys, I, 39 "40000 kişi ile yürümekte olan Kırım hânı,, (Hammer'in notu ; Naima. Macaristan müverrihleri 80000 diyorlar.) Hammer, VII, 183.

⁹⁶ Knolles her halde daha esaslı olarak "aşağı yukarı 200000 kişi,,der,(1094)."Pecevi Osmanlı ordusunun mikdarını (Eğri seferinde değil ama, ora fethinden bir ay sonra Haçova muharebesinde) 100000 olarak tayin eder., Hammer haşiyesi, VII, 285.

⁹⁷ Knolles (1298) "Dört milden fazla,, derken her halde yanılmıştır. Sandys (25) üç mil der. "Yeni sarayın cirmi 6500 adımdır., Evliya Çelebi, I, 117.

Şehrin etrafında üç kat sūr vardır : en içindeki çok yüksek, ikincisi ondan biraz daha alçaktır. Üçüncüsü bir *countermure*⁹⁸ ve çevresi aşağı yukarı on İngiliz milidir ;" yirmi dört kapısı vardır.¹⁰⁰ İmparatorluk garpten şarka geçtiği zaman Vespasian ve diğer imparatorlar İstanbul'u Roma'dan alıp getirdikleri bir çok eserle zenginleştirdiler ; onun için görülmeğe değer pek çok âbideler, dikili taşlar vardır. Bunlardan bir tanesi şehrin ortasında duran beyaz mermerden Vespasian sütunudur.¹⁰¹ Yüksekliği 38-40 yardadır, yerden tepesine kadar, zırh kuşanmış at üstünde cenkeden asker resimleriyle kaplıdır. Şehri bir çok binalar ve muhteşem camiler de süslemektedir. Camilerin en büyüğü nam salmış bir harp adamı olan ve beşinci Şarl zamanında yaşayan sultan Süleyman'ın camiidir. Ama en güzeli Hıristiyan imparatorlar zamanında baş kilise olan, hâlâ da padişahlar tarafından çok büyük ehemmiyet verilen Ayasofyadır.¹⁰² Bütün ortotoks kiliseleri gibi o da değirmedir, yerler ve duvarlar mermer kaplıdır, alt kısmında renkli mermerden şaşılacak büyüklükte 44 sütun vardır, bu sütunların ayakları kendilerinden daha büyük yuvarlak ve çok yüksektir.¹⁰³ Duvardan uzaklıkları on yarda kadardır. Bu sütunlarla duvarın arası bir dehliz halindedir ve bütün kiliseyi dolandır. Dehlizin dışında kilisenin çatısını teşkil eden kubbenin dayandığı 66 mermer sütun vardır. Kilisede üç vaiz yeri bulunmaktadır. Türkler içerisini 2000 kandille aydınlatıyorlar. Kubbenin bir yanında İsa ile on iki havarisinin resmi var,¹⁰⁴ ama yüzleri karalanmış, İki üç tane de eski Hıristiyan mezarı görülüyor. Kilise kubbesinin batı tarafında bir ok saplı duruyor ; Türklerin söylediğine göre bu oku, şehri aldığı zaman, sultan Mehmet atmış.¹⁰⁵ Ayasofyanın hemen

⁹⁸ "Bir kat alçak hisar divar..., Evliya Çelebi.

⁹⁹ "Kal'ai İslâmbol dairen mâdar on sekiz mil ihata eder., Evliya Çelebi, I, 54. Evliya Çelebi sūrun her üç tarafını da kapıdan kapıya birinci adımlayışında 31810, ikincisinde 29810 adım bulduğunu söylüyor ; I, 57—60.

¹⁰⁰ "Kdstantin bina ettikte 366 kapı var idi Ebulfeth fethü teshir ettikte 27 sini alıkoyup sairlerini seddeyledi., Evliya Çelebi, I, 56 ; 57—60.

¹⁰¹ Sandys kitabında bu sütunun bir resmi ile birlikte şu izahatı verir : "Avret pazarında (yani kadın alınıp satılan yerde) tarihî bir sütun var, içinden tepesine çıkılıyor, Roma'da gördüğüm Trajan ve Antonin sütunlarından çok daha yüksek. Sütunu yapan usta üstündeki şekilleri öyle tertiplemiş ki en aşağıdakilerle en yukarıdakiler bir büyüklükte görünüyor., Sandys, I, 27.

¹⁰² Bu ehemmiyetin bir çok delilleri arasında kilisenin yapılışı ve yapısı için Alî (IV, 274—280), Evliya Çelebi (I, 122-128, 133-136) gibi çağdaş yazıcıların verdiği uzun tafsilât vardır.

¹⁰³ "... amutların aşağı kürsülerinde tuç bilezikler vardır., Evliya Çelebi, I, 154.

¹⁰⁴ Lady Montagu'nun zamanında azizlerin resimleri, mozayikler harap olmaya yüz tutmuş idiyse de, açıktı.

¹⁰⁵ Şehir alındığı halde Ayasofya'ya kapanan papazlar kendilerini müdafaaya kalkıştılar, "asakiri İslâma zenberek ve neft ve katran yağdırup alarga ettiler ; "sonunda, üç gün çarpışmadan sonra, kiliseye girildi. "Heman dali tirkeş olup alâmetim olsun için bir hadenk çarı cenahı Ayasolye kubbesinin tâ ortasına attı hâlâ alâmeti tiri Muhammet Hân nümeyandır., Evliya Çelebi, I, 108-109.

yanında mermerden iki türbe var ; padişahların çoğu çocukları ve karı-lariyle beraber burada gömülüdür.

Temmuzun on altıncı günü, daha bir kaç millettaşımız beraber olmak üzere, deniz yoluyla Karadenize gittik. Burası İstanbul'dan 16 mil mesafedir. Denizin buraya varıncaya kadarki kısmı Thames nehrinden az geniştir. İki kıyı da büyük ve güzel binalarla süslüdür. Bosphorus denen bu boğazın ağzında, karadan seksen yarda kadar açıkta bir kaya vardır, bu kayanın üstünde Pompey sütunu denen beyaz bir mermer sütun dikilidir.¹⁰⁶ Sabayleyin saat dokuzda gölgesi 23 ayak uzunluğundaydı. Bu sütunun hizasında, karada 120 ayak merdivenle çıkılan taştan bir kule var. Tepesinde çapı dört, yüksekliği üç yarda olan büyük bir fener duruyor. Ortasında yağ¹⁰⁷ konacak büyük bir bakır kap, bu kabın içinde de yirmi kandil var. Bu fener, denizin her tarafından gelen gemilerin gece vakti Boğaza girebilmesini sağlar. Bu fenere bir türk bakmakta, hizmetine karşılık da padişahtan tahsisat almaktadır.

Böylece İstanbul'da on bir ay kaldıktan sonra, yanımda bir çavuş ve elimde o taraflardaki millettaşlarımıza iyi muamele edilmesi hakkında Halep paşasına padişahın gönderdiği bir irade olduğu halde Temmuz otuzuncu günü Sidon'a gitmek üzere kalkan bir Karamürsel¹⁰⁸ gemisine bindim. Güzel bir şekilde kurulu Silivri, Ereğli kasabaları sağımızda, şimdi Marmara adası denen Proconesus solumuzda kalmak üzere Marmara'dan geçerek Gelibolu'ya geldik. Sonra da Hellespont'dan¹⁰⁹ geçtik ; bunun iki tarafında evvelce de söylediğim Sestos ve Abydos hisarları vardır ; Serhasle Büyük İskender, biri Trakya'ya öbürü Anadolu'ya geçerken, geçit olarak kullandıkları için şöhret almışlardır. Sonra Hellespont boğazının ağzında Anadolu kıyısında, şimdi Yeniçeri Burnu adını taşıyan Sigeum burnuna vardık. Vaktiyle burada Truva varmış, hâlâ da harabe nalinde sûrları ve Achilles ile Ajax'ın mezarlarını andıran ehram şeklinde

¹⁰⁶ "Bosphore'a girilecek yerin ortasında üzerine bir sütun dikilmiş bir kaya vardır. Bu sütuna bazı Roma resimleri hakkedilmiştir. (Eğer iyi hatırımda kalmışsa Octavian olacak) Avrupa kıyısında büyük bir kule görülür. Buna Faros deniliyor. Geceleyin gemicilere yol göstermek için üstünde ışık yakılır.,, *Busbecg*, 60. 1586 da karadan İstanbul'a gelen Henry Austel de ruznamesinde İstanbul'u anlatırken bir gün boğaz dışına çıkıp bir kaya üstünde Pompeus tarafından dikilmiş beyaz bir mermer sütun gördüğünü yazar : *Hakluyt*, III, 164. Sandys, kitabında hem bu kaya ile sütunun bir resmini verir, hem şunları yazar : "Burada denizle çevrilmiş bir kayanın üstünde... halkın Pompe sütunu dediği beyaz mermerden bir sütun durur. Kıyıda bir sırtın üstünde de bir fener vardır, tepesi 60 adam alacak kadar geniştir.,, I, 31.

¹⁰⁷ "Yunusbalığı yağı vakarlar.,, Evliya Çelebi, I, 463. Bak : Ahmet Refik, "XVI.,, 65.

¹⁰⁸ "(İstanbul ramlarının çoğu) Karamürsel denen gemilerle ticaret ederlerdi. Son zamanlarda puslayı kullanmayı öğrenmişler, büyük denizlere çıkmak cesaretini bile gösteriyorlar.,, Sandys, I, 61.

¹⁰⁹ Çanakkale boğazının iki kıyısındaki yamaçların o zamanlar şimdiki gibi çıplak değil, çam ağaçlarıyla örtülü olduğu, bol reçine verdiği seyvahlar söylüyor. Sandys, I, 20.

iki tümsek duruyor.¹¹⁰ Oradan, Tenedos ile Lemnos'u sağımızda, Truva sahrasını solumuzda bırakmak üzere yelken açtık. Nihayet, uzun zaman Cenevizlerin oturduğu fakat şimdi Türklerin hâkim olduğu Sio adasına eriştik. Ada büyük binalar ve güzel bahçelerle süslüdür ; yemişi, şarabı, zamkı boldur. Oradan sağda Nicosia solda Samos ve İzmir kalmak üzere Ephesus körfezini geçerek havarilerden John'ın rüyasını yazdığı Patmos adasına geldik. Bu ada küçüktür, çevresi beş milden fazla değildir. Yetiştirdiği başlıca mahsül buğdaydır. Gemileri barındıracak bir limanı, içerde de bir rum *caloieros*¹¹¹ manastırı vardır. Ondan sonra, şimdi Lango adıyla anılan ve Hipocrates'ın yurdu olan Cos¹¹² adası, daha bir çok adalar ve kayalıklar yakınından geçerek Rodos'a geldik. Rodos şarkın en iyi tahkim edilmiş ve en güzel şehirlerinden biridir.¹¹³ Burada üç dört gün kaldık. Aynı gemiyle Kıbrıs'ın Paphos şehrine gitmekte olan ve bana karşı çok iyi davranan bir beyin delaletiyle şehri gezdim, görülecek her tarafını gördüm. Şehir bütün evleri, bütün surlariyle Rodos şövalyelerinden alındığı zamankinden hiç farksız, olduğu gibi kalmış. Taştan ve yapısı çok sağlam olan evlerin çoğunun kapısı üstünde ingiliz, fransız, ispanyol ve daha bir çok hıristiyan şövalyelerinin armaları duruyor ; hiç silinmemiş —sanki bunlar Türklerin, silahları armaların üstünde resmedilmiş duran bütün hıristiyanlık âlemini yendiğine alâmetmiş gibi. Rodos'tan yelkenimiz Paphos'a çevrildi. Burası Kıbrıs'ın batı kıyısında eski, harap bir şehirdir. Havarilerden Paolos adanın valisini burada hıristiyanhğa çevirmiş. Paphos'tan sonra Sidon'a geldik.¹¹⁴ Türkler buraya Sayda diyorlar. Şehir eski sūr şehriden on iki mil mesafede bir yerdedir. Sūr şehri Ezekeil'in kehanet ettiği üzere, deniz tarafından yenerek bugün balık avlamak için ağ atılan bir yer olmuştur. Sidon şehri Libanus dağı eteğinde küçük bir körfezde şimale bakan bir tepenin yamacında kuruludur. Etrafı surla çevrilidir, deniz tarafından bir hisarı vardır, kara tarafındaki hisarı haraptır, sade duvarları sağlam kalmıştır. Dağın yarım mil kadar yukarısında mermer sütunlu bina harabeleri görülüyor. Sidon'da üç gün hisar beyi tarafından misafir edildik. Oradan küçük bir yelkenli ile kıyıdan giderek Ağustosun yirmi dördüncü günü İskenderun'a vardık. İskenderun'dan

¹¹⁰ Rivayete göre İskender buraya geldiği zaman Achilleus'un mezarı diye gösterilen tümseğin üzerine çiçekler serptirmiş, sonra, o devrin yas alâmeti olmak üzere, etrafında çırpıplak koşmuştur. Sandys, T, 15.

¹¹¹ "Caloieros dedikleri rum keşişleri... siyah dokuma bir cüppe giyerler, aynı kumaştan bir de külahları vardır ; saçlarını kesmezler, evlenmezler, et yemezler, çok kere (hele perhiz zamanı) balık da yemezler., Sandys, I, 64.

¹¹² İstanköy.

¹¹³ Rodos 1309 da Saint Jean şövalyeleri tarafından ele geçirildikten sonra her türlü hücumu karşı koyabilecek şekilde iyi tahkim edilmişti. Nasıl ki Fatih'in 1480 deki muhasarasını neticesiz bıraktırdı. Hattâ Kanunî'nin 1552 deki muhasarası da çok sert ve kanlı oldu; nihayet bir uzlaşma ile sona erdi : Şövalyeler adayı bırakıp gittiler, sonradan Malta'da yerleştiler.

¹¹⁴ "Sidon onların (yani Finikelilerin) dilinde balık demekmiş., Sandys, III, 163.

bir Venedik kervanına katılarak „Antakya şehri yakınından, karadan Halep'e gittik. Antakya, kendi ismini taşıyan ve içinden İncilin Farfar diye andığı Orontes nehrinin geçtiği büyük bir ovanın yanında, bir tepe yamacında kuruludur ; 360 kuleli sûru hâlâ sağlam duruyor. Şubata kadar Halep'te kaldım. Tıpkı bir pazaryeri gibi bu şehirde Asya'nın bin bir milleti Avrupalılarla buluşur, birbiriyle mütemadiyen alış verişte bulunur.¹¹⁵ Bu şehrin halini ve ticaretini, millettaşlarımın çoğu pek iyi bildikleri için yazıp anlatmıyayım. Şubatın 27 sinde Halep'ten ayrıldım. Martın beşinde İskenderun'dan İngiltereye gelmek üzere Nana Ferra adlı büyük bir Venedik gemisine bindim. Ayın on dördüncü günü Kıbrıs'ta Salino limanına girdik. Gemi burada pamuk ve sair mal yüklemek için epeyce zaman kaldığından bu arada ben de memleketlim William Barret,¹¹⁶ geminin rum kaptanı ve diğer bir kaç kişiyle beraber adanın baş şehri Nicosia'ya görmeğe gittim. Burası limandan 20 mil mesafede, bir tepenin eteğinde kuruludur. Şarkında şimalden cenuba boydan boya uzanan büyük bir ova vardır. Şehrin etrafı sûrla çevrilidir ; fakat, bu adanın diğer bir şehri olan ve kıyıda bulunan Famagusta kadar iyi tahkim edilmiş değildir; Famagusta'nın sûrları kayalardan yontulmuştur. Nicosia'da taştan yapılmış büyük ve muhteşem binalar var, ama içlerinde kimse oturmuyor. Bunun sebebi olmak üzere şehrin hali vakti yerinde ve sözüne inanılır tacirlerinden bir Kıbrıslının bana söylediği hikâyeye size bu binaların eski sahiplerine Tanrının biçtiği cezayı anlatmama iyi bir vesile olacaktır. Burası Türklerin emri altına girmeden, daha Venediklilerde iken bir çok Kıbrıslı asiller ve beyler, kısmen halkın üzerindeki aşırı nüfuzlarına, kısmen de pamuk ve şarap ticaretinden elde ettikleri büyük gelire güvenerek öyle kibirlenip küstahlaşmışlar, öyle dinsiz zalimler olmuşlar ki, fakir kiracılarının karılarını, çocuklarını kendi süfli zevklerine hizmete mecbur eder, onları köpekten farksız bir köleliğe mahkûm tutarlarmış. Hattâ onları bir tazıya yahut bir zağara karşı bahse sürdükleri görülürmüş. Bahsi kim kazanırsa bu zavallılar onun öz malı olurlar, kendileriyle —eğer bu sığata lââyık— aynı bir hıristiyan dininden olduğu halde sahipleri onları istediği gibi kullanırmış. Hemcinslerine nasıl kâfircesine muamele ederlerse Tanrılarının da öylece, hattâ daha fazlasıyla asi imişler (Bu hususu başa geçir-

¹¹⁵ "Bu şehirdeki ticarî faaliyet büyüktür. Çünkü buradan iki kabile (yani insanlarla develerden teşekkül eden birer hey'et) kalkar ; Hindistana. İrana, Arabistana ve o civarlardaki memleketlere gider ; hem oralara türlü türlü mal götürür, hem oralardan türlü türlü mal getirir., John: Huighen Van Linschoten'in raporu : *Hakluyt*, III, 316. "Bu tarafların kıyıda uzak olan en büyük ticaret şehridir : buraya yahudiler., tatarlar, İranlılar, ermeniler, Mısırlılar, Hintliler, çeşit çeşit hınstiyanlar gelirdi., John Eldred'in raporu : *Hakluyt*, III, 323. "Halep Suriyenin en büyük şehridir, Asyadan gelen her türlü ticaret eşyasının toplandığı merkezdir., Knolles, "A briefe discourse..., 2.

¹¹⁶ Hakluyt'un neşrettiği bir çok mektup ve seyahatnamelerden anlaşıldığı üzere, William Barret Halep'te yerleşmiş ingiliz tacirlerinin ileri gelenlerindendi. Sonradan oraya ingiliz konsolosu tayin edildi ve orada öldü. *Hakluyt*, III, 115, 138, 328-349.

meliydim) : Allaha ayakta durarak yahut diz çökerek ibadet için pek büyükmüşler gibi, kiliseye ayini dinlemeğe at sırtında girerlermiş. Bu kilise şimdi Türklerin mallarını sattığı bir bedesten, yani çarşı haline getirilmiş bulunuyor. Ama siz günahkâra karşı kısasa kısas diyen Tanrının hikmetine bakın. Türkler, Lepanto'da Don Juan'a yenilmeden¹¹⁷ bir sene önce Kıbrısı alıyorlar.¹¹⁸ Saklanmak için bu Nemrudların kimi koğuklara, kimi dağlara kaçıyor. Bunun üzerine Türkler tellal çağırıp eğer hepsi gelir teslim olurlarsa kendilerine bütün mallarının ve payelerinin geri verileceğini bildiriyorlar. Bunlar da Türklerin kötü niyetini hatırlarına getirmeksizin toplanıp meydana çıkınca Türkler kendilerini yakalıyor, ileride çıkabilecek bütün isyanları önlemek iddiasıyla (ve Tanrıya cellatlık ederek) çoluk çocuklarıyla birlikte hepsini kılıçtan geçiriyorlar. Öyle ki bugün ada da asil soydan tek bir kişi yoktur, Venedik'te, harp esnasında kaçmış bir kaç kişi varsa da fakir düşmüşler. Adada otuz gün kadar kaldıktan sonra evvelce söylediğim gemi ile yola çıktık. Bu gemi aşağı yukarı 200 tonilatoydu ; içinde Tatar,¹¹⁹ İranlı, yahudi, türlü türlü hıristiyan her milletten adam vardı. İçlerinden bir yahudi ile bir kaç kere görüşüm. Hem İsrail ilinde Kudüs'e yakın Safet¹²⁰ isimli bir yerde tahsil görmüş, orada diğer lüzumlu ilimlerle birlikte hahamlara ait bir çok eserler okumuş ; hem de İran ve Ormus'ta¹²¹ seyahatler etmiş olduğu için dünya ahvali hakkında tecrübe sahibi görünüyordu. Bu adam bana Ormus'ta Cambaia¹²² ülkesinin Hintli halkından bir *Banian* ile arasında geçen konuşmayı anlattı. Kâfirlerden olan bu *Banian*, millettaşlarının çoğu gibi, hey'et ilminde meharet sahibiymiş. Kendi dili ve harfleriyle yazılı kitaplara bakarak güneş ne zaman tutulacak, ay ne zaman ; bedir ne zamana rasyacak, hilâl ne zamana, söyliyebilirmiş ; yıldız ilminden bir takım neticelere vararak ne sorulsa cevabını verirmiş. Din hakkındaki fikri ne olduğu,

¹¹⁷ 1570, İnebahtı yahut Sığın bozgunu : 7 Ekim 1571 : Kâtip Çelebi, *Tuhfe-lülkibar*, 92 - 95. Sokullu'nun bu münasebetle Venedik elçisine söylediği söz meşhurdur : "Biz Kıbrısı almakla bir kolunuzu kestik demektir. Sizse donanmamızı tahribetmekle bizim sakalımızı kestiniz. Kol bir daha yerine gelmez, sakal ise daha sık çıkar.,,

¹¹⁸ Nicosia alındığı sırada, bütün asiller dahil, 14.866 kişi öldü : Knolles (852). *T. O. E. M.*, cüz 19, Saffet beyin "Kıbrıs fethi üzerine vesikalar., yazısında çıkan İçel beyine hüküm gösteriyor ki devletin siyaseti Kıbrıs halkını *iyilikle* kazanmaktı. Lala Mustafa paşanın divan efendisinin ruznamçe defteri de belli eder ki yağmaya falan teşebbüs edenler, hiç değilse başlangıçta, timar ve ziametleri alınacak kadar şiddetle cezalanıyordu.

¹¹⁹ O zamanki yabancı metinler Tatar derken çok -kere Türkistanlı, Orta Asyalı demek ister.

¹²⁰ "Saffet Sayda emirinin baş şehridir, epeyce yahudisi vardır, Yakup cenuba Mısır gitmeden önce buraya yakın bir yerde bulunmuştu diye otururlar., Sandys, III, 165.

¹²¹ Hürmüz adası Basra körfezi ağzında çıplak, çok verimsiz bir ada olmasına rağmen Hindistandan gelen deniz yolu üstünde olduğu için, ve bilhassa İran ticareti bakımından, büyük bir pazardı. Portekiz nüfuzu altında idi.

¹²² Portekizli Hindistandaki baş şehri Goa 'şehirden gelen yol üstünde bulunan ve baharat, dibalar, buğday, demir, şeker, afyon, pamuk, kıymetli taşlar ihraceden bir Hindistan hükümdarlığıydı ; o sıralarda Ekber şahın nüfuzu altına girmişti.

Allah hakkında ne düşündüğü sorulunca verdiği cevapta, güneşten başka Tanrı tanımadıklarını söylemiş. (Halep'te gördüğüm bir çokları gibi, hem doğusunda hem batısında bu seyyareye ibadet ediyorlarmış.) Bunun için gösterdiği sebep: güneşin aya ve diğer yıldızlara ışık vermek, yer yüzünde herşeyin büyüyüp çoğlmasına sebep olmak hususunda yaptığı tesirmiş. Ona karşılık, güneşin de tıpkı saatin çarkları gibi, öteki seyyarelerle birlikte hareket ettiği, onun için bir hareket ettireni olmak lâzım geleceği söylenmiş. Üstelik, güneşin tutulup kararması da açıkça gösterir ki o Tanrı değildir. Çünkü Tanrı iyiliktir, ışıktır ; ne karartılabilir, ne de bir tarafına ziyan gelebilir. Halbuki, görüldüğü üzere, güneş tutulunca bunların her ikisi de oluyor. Bu iddiaya karşı, dedelerinden böyle öğrendiklerini, nasıl küre şeklindeki bir cisimde bir başlangıç veya bir son bulunamazsa öylece güneşin de başlangıcı ve sonu olmadığını söylemekten başka bir cevap bulamamış. Ayrıca, Hindistan'da Tanrı diye aya tapan kâfirler de olduğunu bildirmiş. Onların telâkkisi de şuymuş : ay doğunca binlerce yıldız ona bir hükümdar gibi yoldaşlık eder, onun için hepsinin başıdır ; halbuki güneş kendi kendine devreder, onun için ay kadar ulu değildir. Onlara karşı Banian'lar da şöyle muhakeme yürütüyorlar : Bu doğru değil, diyorlar, ay da yıldızlar da ışıklarını güneşten alır ; güneş ancak istediği zaman onları yanına kabul eder, yoksa kudretli bir hükümdar gibi yalnız dolaşır. Bununla beraber ayı, kadın sultan yahut naip hükümdar olarak tammaktaymışlar. Hiçbir kanunları yokmuş, İbrahim'i filan bilmezlermiş, yalnız yedi kaideleri varmış ki ataları Nuh'tan geldiğini söylerlermiş. Bunların birincisi, ana babayı saymak. İkincisi, hırsızlık etmemek. Üçüncüsü, zina işlememek. Dördüncüsü, canlı hiçbir şey öldürmemek. Beşincisi, canlı hiçbir şey yememek. Altıncısı saçlarını kesmemek. Yedincisi, ibadet edilen yerlere çıplak ayakla girmek. Bu kaidelere çok sıkı bağlıymışlar, hiçbir suretle itaatsizlik etmezlermiş. Herhangi birini tutmayan olursa 20 kırbaç ceza verilirmiş ; ama kabahati ne kadar büyük olursa olsun, kimseyi öldürmezlermiş —ne tez ölümle ne yavaşı ile. Yalnız, bir zaman hapse atar, az yiyecek verir, en fazla 20 yahut 25 kırbaç atarlarmış. Senede on altı bayramları varmış ; o günler mabetlerine giderlermiş. Buralarda, bizim resimlerimizde olduğu gibi etrafına ışık saçan bir insan yüzü şeklinde büyük bir güneş kursu varmış ; başka birşey yokmuş. Banian'lar bayramda yüzlerini yer yer safranla sarıya boyarlar, sokaklarda öyle dolaşırlar ; bu onlarca adetmiş. Ölülerin dirileceğine, sorguya çekileceğine inanırlarmış. Hem hesapları öyle inceden inceye sorulacakmış ki on bin kişiden ancak bir kişi yüzünün akı ile çıkabilecek, öyleleri tekrar bu dünyaya gelip bahtiyar olacaklarmış. Geri kalanların hepsi işkence çekecekmiş. Bu hükmü giymekten kurtulmak için bir adam ölünce kendi de karısı da kül haline gelinceye kadar yakılıyor, sonra bir nehre atılıyor ; böylece, hiç doğmamış gibi dağılıp kayboluyormuş. Eğer kadın kocası ile beraber yakılmak istemezse ömrünün sonuna kadar fahişe bilinirmiş.

Kıyamet gününden kurtulmak ümitleri işte böyleymiş. Ruha gelince, o geldiği yere gidermiş. Ama bu yerin nerede olduğunu bilmiyorlarmış. Bedenin tekrar hayat bulmayacağına filozoflarla bir düşüncedeymişler, diyorlarmış ki ; hiçten hiçbirşey yapılamaz —bilmiyorlar ki Tanrı bütün dünyayı, üstelik, onların tanrısı olan güneşi hiçten yarattı— tabiatın gidişine bakın, herşey muhakkak bir vasıta ile meydana gelmekte, meselâ bir insanın tohumundan bir başka insan, toprağa atılan bir taneden yeni bir tane doğmakta ; bunun gibi insan da, ondan bir parça kalmadıkça yeniden hayat bulamaz. Böyle düşündükleri içindir ki ölüyü tamamen yakıyorlarmış ; çünkü toprağa gömülürse boyunda küçük bir kemik varmış ki asla çürümezmiş, ölüyü hayvanlar parçalasa yine o kemiğe birşey olmazmış, sonra bundan bir başka insan peyda olurmuş, ruh da tekrar döneceği için sorguya çekilirmiş. Halbuki şimdi ceset yokedilmekle ruh da sorguya çekilmiyormuş. Çünkü, onların fikrinde, günahı beraber işledikleri için, ruhla beden birleşmek lazımmış ki sorguya çekilebilsinler, ruh kendi kendine muhakeme edilemezmiş. O kadar sıkı tuttıkları o yedi kaide de öbür dünyada bir mükâfat bekledikleri için değil, bu dünyada mesut olmak içinmiş, bu kaideleri bozanların işi rasgitmezmiş de ondan. Dünyanın üç büyük dini hıristiyanların, yahudilerin, bir de Türklerin dinidir, ama bunların sade biri doğrudur, derlermiş ; doğrusunun hangisi olduğunu bilmedikleri için hiç birinden olmamışlar. Nasıl olsa bu üç dinden olanlar da sorguya çekilecek, hesaplan inceden inceye aranacağı için doğru dinden olanların bile pek azı kurtulacak diyerek —evvelce söylediğim gibi— ölülerini bu sorgulardan kurtarmak üzere kül oluncıya kadar yakıyorlarmış. Bu üç dinin de tutulacak kaidesi pek çok, kaidelerin hepsini gereğince tutabilecekler pek az, hesabını da vermek çok zor olur kanaatindeymişler.

Üç aylık deniz yolculuğunu böylece geçirerek Haziranın onuncu günü Venedik'e geldik. Padua'yı gördükten sonra, başka İngilizlerle beraber, her zamanki yolu tutturup Alplerden Augusta'dan Noremberg'den geçmek suretiyle 1595 yılı Ağustosunun dokuzuncu günü Tanrıya şükür sağ salim İngiltere'ye iriştim.